

T.C

NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

GAP'IN TÜRKİYE'DE TARIMSAL YAPI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ:

1993- 2013 YILLARI ARASI

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan

Dilan DAYANAN

Danışman

Doç. Dr. Serdar ÖZTÜRK

İktisat Ana Bilim Dalı

Nevşehir

Eylül, 2014

Bütün hakları saklıdır.

Kaynak göstermek koşuluyla alıntı ve gönderme yapılabilir.

© Dilan DAYANAN, 2014

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Adı, SOYADI: *Dilan DAĞARAN*

İmza: *[Signature]*

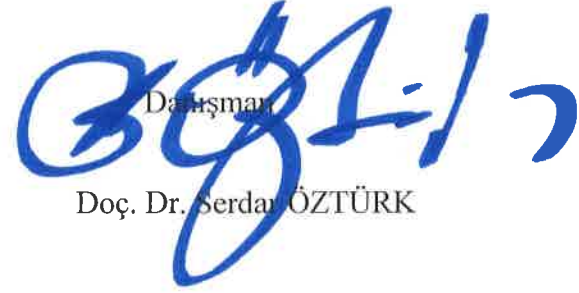
“Gap’ın Türkiye Tarımsal Yapı Üzerindeki Etkileri: 1993-2013 Yılları Arası”

adlı yüksek lisans / doktora tezi, Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Lisansüstü Tez Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Dilan DAYANAN

Danışman

Doç. Dr. Serdar ÖZTÜRK

İktisat Ana Bilim Dalı Başkanı

Doç. Dr. Serdar ÖZTÜRK

Doç. Dr. Serdar ÖZTÜRK danışmanlığında Dilan DAYANAN tarafından hazırlanan “Gap’ın Türkiye Tarımsal Yapı Üzerindeki Etkileri: 1993-2013 Yılları Arası” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

10 / 09 / 2014

(Tez savunma sınav tarihi)

JÜRİ:

Danışman : Doç. Dr. Serdar ÖZTÜRK
Üye : Yrd. Doç. Dr. Serap ÇORAN
Üye : Yrd. Doç. Dr. Ahmet Tanrı

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 16.09.2014 tarih ve 2014.38.15 sayılı Kararı ile onaylanmıştır.

16 / 09 / 2014

Doç. Dr. Alper ASLAN .....
Enstitü Müdürü

Enstitü Müdürü

ÖZET

GAP'IN TÜRKİYE'DE TARIMSAL YAPI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: 1993-2013 YILLARI ARASI

Dilan DAYANAN

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

İktisat Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi, Eylül 2014

Danışman Doç. Dr. Serdar ÖZTÜRK

GAP, Yukarı Mezopotamya Ovaları'ndaki özellikle Dicle ve Fırat nehir havzalarını içeren toprak ve su kaynaklarını kapsayan bir bölgesel kalkınma projesidir. Buna ek olarak, aynı zamanda bölgedeki sosyal, kültürel, ekonomik ve çevresel gelişmeleri kapsar. GAP 1980'li yıllarda Turgut Özal döneminde başlatılan Cumhuriyet tarihinin en büyük kamu yatırım ve bölgesel kalkınma projesidir. GAP'ın ilke hedefi, Fırat ve Dicle nehirleri üzerindeki hidroelektrik potansiyelinden yararlanmaktır. Fakat zamanla tarımsal sulama, sanayileşme ve son olarak kırsal kalkınma bu projeye dahil edildi.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin lokomotif sektörü tarımdır. Bölgede 7.5 milyon ha'nın 3.2 milyon ha'lık kısmı tarımsal faaliyetlere elverişlidir. GAP'ın en önemli yatırımlarından biri sulamadır. Yaklaşık 2.1 milyon ha'lık brüt alan sulama potansiyeline sahip olup Türkiye'nin ekonomik olarak sulanabilir arazisinin % 20'sine karşılık gelmektedir.

Bu çalışmada, GAP kapsamında tarım sektörünün gelişimi analiz edilmiştir. Bölgenin tarımsal yapısı gözden geçirilmiştir ve bazı tarımsal veriler incelenmiştir. Sonuç olarak, GAP'ın tarım sektörüne katkısı incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), Sulama, Tarımsal Hasıla, Bölgesel Kalkınma

ABSTRACT

Southeastern Anatolia Project Impacts on Agricultural Structure in Turkey: 1993-2013 Between The Years

Dilan DAYANAN

Nevsehir Hacı Bektas Veli University, Institute of Social Sciences

Economics, July 2014

Supervisor: Assoc. Prof. Serdar ÖZTÜRK

SAP is a regional development project which covers land and water resources in lowlands of Upper Mesopotamia region where river basins of Dicle and Fırat are particularly included. In addition, it also covers social, cultural, economics and environmental developments in the region. SAP, began in the 1980s during the era of Turgut Özal, is regarded as the largest government investment and regional development project of the history of the Turkish Republic. Its first target is to make use of hydroelectric potential on the Dicle and Fırat rivers. However, agricultural irrigation, industrialization and finally rural development has been included as the time goes on.

Leading industry of Southeastern Region of Anatolia is agriculture. 3.2 million hectare out of 7.5 million areas are capable of agricultural activities. One of the most important enterprises of SAP is irrigation. As gross, approximately 2.1 million hectare area is available for irrigation which corresponds to 20% of its economically irrigable land of Turkey.

In this paper, the developments in agricultural industry are analyzed in context of SAP. Agricultural structure of the area are and some agricultural data are examined. Finally, it is investigated the contribution of SAP on the agricultural industry.

Keywords: Southeastern Anatolia Project (SAP), Irrigation, Agricultural Product, Regional Development

TEŞEKKÜR

Tez alıŐmamn hazırlanması aşamalarında, emeği geçen, ilgisini ve değerli bilgilerini esirgemeyen tez danıŐmanım Doç. Dr. Serdar ÖZTÜRK'e, literatür taramasında yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Leyla Kahraman'a ve buraya kadar gelmemde emeği geçen tüm hocalarıma teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
TEŞEKKÜR	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLolar LİSTESİ.....	ix
ŞEKİL VE GRAFİK LİSTESİ	x
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ'NİN (GAP) TANIMI, BÖLGENİN COĞRAFİ VE TARIMSAL YAPISI, GAP'IN GELİŞME AŞAMALARI

1.1. GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ'NİN (GAP) KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ	4
1.2. GAP'IN TARİHÇESİ.....	6
1.3. BÖLGENİN COĞRAFİ YAPISI VE DOĞAL DURUMU	9
1.4. BÖLGENİN İKLİMİ	10
1.5. BÖLGENİN ARAZİ YAPISI	12
1.6. BÖLGENİN SULAMA POTANSİYELİ	13
1.7. BÖLGENİN TARIMSAL YAPI VE ÜRETİM SİSTEMİ.....	15
1.7.1. Bitkisel Üretim.....	18

1.7.2. Hayvansal Üretim	21
1.7.3. Su Ürünleri.....	24
1.7.4. Organik Tarım Uygulamaları	25
1.8. BÖLGE'DE YETİŞEN TARIM ÜRÜNLERİ VE ÖZELLİKLERİ	26
1.9. GAP'IN GELİŞME AŞAMALARI.....	29
1.9.1. GAP Su Kaynakları Geliştirme Programı.....	29
1.9.2. Entegre Proje Yaklaşımı	32
1.9.3. GAP Master Planı (1989)	33
1.9.4. Sürdürülebilir İnsani Gelişme.....	35
1.9.5. Bölge Kalkınma Planı (BKP)	37
1.9.6. GAP Eylem Planı (2008-2012).....	39

İKİNCİ BÖLÜM

GAP BÖLGESİ'NİN SEKTÖREL YAPISI

2.1. TARIM SEKTÖRÜ	49
2.2. ENERJİ SEKTÖRÜ	50
2.3. SANAYİ SEKTÖRÜ	57
2.4. ULAŞTIRMA SEKTÖRÜ.....	58
2.5. KÜLTÜR-TURİZM SEKTÖRÜ	60
2.6. KIRSAL VE KENTSEL ALTYAPI SEKTÖRÜ	61
2.7. EĞİTİM SEKTÖRÜ	63
2.8. SAĞLIK SEKTÖRÜ	64

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAP'IN TÜRKİYE'DE TARIMSAL YAPI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

3.1. GAP VE TARIM	66
3.2. BÖLGE'NİN TARIMSAL VERİLERİ	71
3.2.1. Bitkisel Üretim Verileri	74
3.2.2. Hayvansal Üretim Verileri.....	76
3.2.3 Su Ürünleri Verileri	79
3.2.4. Organik Ürün Verileri.....	79
3.3. GAP'IN BÖLGE EKONOMİSİNE ETKİSİ.....	80
3.1.1. GAP Bölge Hasılası	86
3.1.2. GAP'ın Finansman Durumu	87
3.4. GAP'IN TARIM EKONOMİSİ.....	90
SONUÇ.....	96
KAYNAKÇA	99
ÖZ GEÇMİŞ.....	108

TABLolar LİSTESİ

TABLO 1: GAP Bölgesinde Alan Kullanımı	17
TABLO 2: GAP Su Kaynakları Geliştirme Programı.....	30
TABLO 3: GAP Bölge Kalkınma Planı Temel Öngörülerı	39
TABLO 4: Plan Dönemine İlişkin Temel Öngörüler.....	41
TABLO 5: Bölge’de Toplam İşlenen Tarım Alanı	70
TABLO 6: Güneydoğu Anadolu Bölgesi Tarım Sektöründe Kullanılan Makine Sayısı	71
TABLO 7: Tarımsal Üretim Değeri.....	72
TABLO 8: Bitkisel Üretimde Alan Kullanımı (ha)	74
TABLO 9: Bitkisel Üretim Değeri (ton).....	75
TABLO 10: Bölge’de Bulunan Hayvan Varlığı	77
TABLO 11: Bölge’de Bulunan Hayvansal Ürün Miktarı (ton)	78
TABLO 12: Bölge’deki Su Ürünleri (ton).....	79
TABLO 13: Bölge’de Bulunan Organik Tarım Verileri.....	80
TABLO 14: Sektörler İtibariyle Türkiye ve GAP Bölgesi’nde Gayri Safi Katma Değer (2011)	85
TABLO 15: İBBS’ye, Eşdeğer ve Hanehalkı Kullanılabilir Gelire Göre Sıralı %20’lik Gruplar İtibariyle GAP Bölgesi Yıllık Gelirler Dağılımı.....	87
TABLO 16: GAP’a Yapılan Kamu Yatırım Tahsisleri (1993-2012).....	89
TABLO 17: Bölge İhracatının Tarım Sektörü Dağılımı	92
TABLO 18: Bölge İhracatının Sektörel Dağılımı.....	93

ŞEKİL VE GRAFİK LİSTESİ

GRAFİK 1: Hidrolik Enerji Üretiminde GAP-Türkiye Karşılaştırması (Milyar kWh)	56
GRAFİK 2: GAP Bölgesinin 2004-2013 Yılları Arasındaki Tarım ve Tarım Dışı İstihdam Edilenler (Bin).....	83
GRAFİK 3: GAP Bölgesinin 1996-2013 Yılları Arasındaki Tarım Sektörünün İhracat Rakamları (1000 \$)	94

KISALTMALAR

BKP: Bölge Kalkınma Planı

DPT: Devlet Planlama Teşkilatı

DSİ: Devlet Su İşleri

EİEİ: Elektrik İşleri Etüt İdaresi

GAP: Güneydoğu Anadolu Projesi

GAİB: Güneydoğu Anadolu İhracatçılar Birliği

GSBH: Gayri Safi Bölgesel Hasıla

GSYH: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla

HES: Hidroelektrik Santrali

İBBS: İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırılması

KHGM: Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü

SODES: Sosyal Destek Programı

STÖ: Sivil Toplum Örgütleri

TKB: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı

TPAO: Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu

GİRİŞ

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) Siirt, Diyarbakır, Gaziantep, Adıyaman, Kilis, Batman, Mardin, Şırnak ve Şanlıurfa olmak üzere 9 ili kapsayan bu bölgedeki su ve toprak kaynaklarını; sosyal, kültürel, ekonomik ve çevresel gelişmeyi içeren bir bölgesel kalkınma projesidir. Projenin temel hedefleri yaşam standartları ve gelir düzeylerinin iyileştirilmesi bölgesel gelişmişlik farkını ortadan kaldırmak, kırsal sektörde verimlilik ve istihdamı artırarak sosyal istikrar ve ekonomik büyüme gibi ulusal hedeflere katkıda bulunmaktadır.

1980'li yıllarda başlatılan GAP, Cumhuriyet tarihinin en büyük kamu yatırım ve bölgesel kalkınma projesidir. GAP'ın ilk hedefi Fırat ve Dicle nehirleri üzerindeki hidroelektrik potansiyelinden yararlanmaktır. Zamanla tarımsal sulama, sanayileşme ve kırsal kalkınma projeye dahil edilmiştir.

GAP'ın tarımsal kalkınma hedefleri tarımsal verimliliğin artırılması ve kırsal alandaki gelir düzeyini yükseltmek, tarımsal sanayiye geliştirmek, istihdam imkanlarını artırarak dışa göçü engellemek, ihraç edilebilir ürünlerin üretiminde katkıda bulunmak şeklinde açıklayabiliriz.

GAP master planda bölge tarımının payı azaltılması öngörülmüş ancak artan nüfus ve gıda, tarımın payının artırılmasını gerektirmektedir. Bölgede üretilecek tarımsal ürünlerin kalite ve aromaları pazar bulma şansını GAP alanında zengin ve temiz su ve toprak kaynaklarının varlığı yükseltecektir. Bu sebepten dolayı bölgede tarımsal ürünleri işleyen yatırımlara ağırlık verilmelidir. Sulama alanlarından üretilen ürünlerin çok önemli bir bölümü günümüzde iç piyasada ve taze olarak tüketilmektedir. Eylem planı sonucunda geniş alanların sulanması sonucu artacak hayvansal ve bitkisel ürünlerin iç piyasa dışında da işlenerek değerlendirilmesi

gerekmektedir. Öte yandan sulama planlanırken, sulama ile birlikte gelebilecek tarımsal problemlerin de zamanında önlemi alınmalıdır

GAP ile birlikte bölgenin sulama imkanlarının artmasıyla tarım sektöründe ciddi iyileşmeler görülmüştür. Tarımsal ürün çeşitliliği artış göstermiştir. Özellikle tarım sektörü bölge ekonomisine ciddi katkı sağlamıştır.

Bu çalışmanın amacı, GAP ile birlikte tarım sektöründe ne gibi gelişmelerin yaşandığı, tarımsal verimlilik ve tarımda yaşanan gelişmelerin ekonomiye ne gibi etkileri olduğu incelenmeye çalışılacaktır.

Bu çalışmada tezin başlığının sınırları 1993-2013 yılları arasının ele alınacağı şekilde oluşturuldu. Ancak TÜİK ve GAİB'den alınan verilerde 1993 ve 1994 yıllarının verilerine ulaşamadığından dolayı oluşturulan tablolarda 1995-2013 yılları arasındaki verilerle tez açıklanmaya çalışılacaktır.

Bu çalışmada GAP'ın tarım ekonomisi üzerindeki etkileri yıllar itibariyle toplam işlenen tarım alanları, tarımsal üretim değeri bölge ihracatının tarım sektöründeki dağılımı, bölge ihracatının sektörel dağılımı tablolarla karşılaştırılarak ve grafiklerle açıklanmaya çalışılacaktır.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde, öncelikle GAP'ın açıklaması ve GAP'ın tarihçesi üzerinde durulacak, Güneydoğu Anadolu Bölgesinin coğrafi ve doğal yapısı, bölgenin iklimi, bölgenin arazi yapısı, bölgenin sulama yapısı, bölgenin tarımsal yapısı ve GAP'ın gelişme aşamaları açıklanmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde GAP'ın bölgedeki tarım, sanayi, enerji, ulaştırma, kültür-turizm, kırsal ve kentsel altyapı, eğitim ve sağlık sektörü üzerinde etkileri açıklanmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde, GAP ve tarım ilişkisi, bölgenin tarımsal verileri, GAP'ın bölge ekonomisine etkisi ve GAP'ın tarım ekonomisi üzerindeki etkileri özellikle TÜİK ve GAİB'den alınan veriler tablolarla açıklanmaya çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ'NİN (GAP) TANIMI, BÖLGENİN COĞRAFİ VE TARIMSAL YAPISI, GAP'IN GELİŞME AŞAMALARI

1.1. GÜNEYDOĞU ANADOLU PROJESİ'NİN (GAP) KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP); sürdürülebilir insani gelişme ilkesine dayanan çok sektörlü ve entegre bir bölgesel kalkınma çalışmasıdır. Projenin temel hedefleri yaşam standartları ve insanların gelir düzeylerinin iyileştirilmesi, bölgesel gelişmişlik farkını ortadan kaldırmak, kırsal sektörde verimlilik ve istihdamı artırarak sosyal istikrar ve ekonomik büyüme gibi ulusal hedeflere katkıda bulunmaktır (Açma, 2013, s.1).

GAP, Dicle ve Fırat Havzası'nın bir bölümünü kapsayan Yukarı Mezopotamya Ovaları'ndaki toprak ve su kaynaklarını; sosyal, kültürel, ekonomik ve çevresel gelişmeyi içeren bir bölgesel kalkınma projesidir (GAP, *Ana Rapor*, 2002, Cilt 2, s.4).

1980'li yıllarda Turgut Özal döneminde başlatılan GAP, Cumhuriyet tarihinin en büyük kamu yatırım ve bölgesel kalkınma projesidir. Bugüne kadar GAP'ta elde edilen sonuçlar, tasarım ya da ülkenin birçok bölgesinde benzer projelerin yürürlüğe girdiği sonuçlanabilir. GAP'ın ilk hedefi, Fırat ve Dicle nehirleri üzerindeki

hidroelektrik potansiyelinden yararlanmaktı. Zamanla tarımsal sulama, sanayileşme ve son olarak kırsal kalkınma bu projeye dahil edildi (Yeşilada, Uçer ve Aksoy, 2010, s.59).

Siirt, Diyarbakır, Gaziantep, Adıyaman, Kilis, Batman, Mardin, Şırnak ve Şanlıurfa olmak üzere 9 ili kapsayan Güneydoğu Anadolu Bölgesi 75256 km² büyüklüğünde olup, ülke topraklarının % 9.7'sini oluşturmaktadır (GAP, 1993, s.1). GAP, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin sahip olduğu kaynakları değerlendirerek bu bölgede yaşayan insanların yaşam kalitesini ve gelir düzeyini yükseltmeyi, ülkeyi uluslararası alanda isimleştiren, aynı zamanda bölgelerarası farklılıkları gidermeyi ve ulusal düzeyde sosyal istikrar ve ekonomik gelişme hedeflerine katkıda bulunmayı amaçlayan çok önemli ve kapsamlı bir projedir (GAP, 2010, s.1).

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırmasına göre TRC Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Gaziantep, Adıyaman ve Kilis illerini kapsayan TRC1 alt bölgesi, Şanlıurfa ve Diyarbakır illerini kapsayan TRC2 alt bölgesi, Mardin, Batman, Şırnak ve Siirt illerini kapsayan TRC3 alt bölgesi olmak üzere üç alt bölgeden oluşmaktadır (Tarım ve Köyişleri Bakanlığı(TKB), 2007, s.44).

GAP yatırımları bütünüyle tarım, enerji, ulaştırma, telekomünikasyon, sağlık, eğitim, kentsel ve kırsal altyapı bağlantılı kalkınma projelerini içermektedir. Bu projelerinin tümünün denetlenmesi ve uygulanması için T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi kurulmuştur (Aksoy ve diğerleri, 1995, s.62).

GAP, başlangıçta Bölge'nin su ve toprak kaynaklarının geliştirilmesine dayanan; Fırat ve Dicle Havzası'nda sulama ve hidroelektrik enerji üretimine yönelik 13 proje toplamı olarak planlanmış olup bu projelerle 22 baraj, 19 hidroelektrik

santrali ve 1.8 milyon hektar alanda sulama şebekesi yapımı öngörülmüştür. 2002 yılında hazırlanan GAP Bölge Kalkınma Planı ve Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğünün (DSİ) GAP Programı'nda ise 1.822 bin hektar alanın (ha) sulanması hedeflenmiştir. 1989 yılında hazırlanan GAP Master Planı'nın tarım, sanayi, ulaştırma, eğitim, sağlık, kırsal ve kentsel altyapı yatırımlarını kapsayan entegre bir bölgesel kalkınma projesine dönüşmüştür (GAP, *Bölgesel Kalkınma Güneydoğu Anadolu Projesi'ne Bakış*, 2012, s.3).

Türkiye hükümeti yetkilileri bu projenin olumlu yönlerini bölgedeki tarım ve sanayi üretimi ile birlikte yaşam kalitesinin önemli ölçüde artıracak olması şeklinde açıklamaktadır. Türkiye'nin genel ekonomisinde gelir seviyesi, verimlilik ve istihdamı artıracak olması beklenmektedir (Lyne, 1991, s.1).

1.2. GAP'IN TARİHÇESİ

1936 yılında Atatürk'ün emriyle kurulan Elektrik İşleri Etüt İdaresi (EİEİ) Türkiye'nin ucuz ve bol elektrik enerjisine ulaştırılması amacı doğrultusunda "Keban Projesi" ile ilgili keşif etütlerine başlamış ve Fırat Nehri'nin tetkiki ve sonuçlarının tespiti için Keban Boğazı, Palu, Karakaya, Pertek, Kemaliye ve Kömürhan'da birer rasat istasyonu olmuştur. EİEİ tarafından 1938 yılında Keban Boğazı'nda topografik ve jeolojik etütler yapılmıştır. 1950-1960 yılları arasında Dicle ve Fırat üzerinde sondaj çalışmalarına ağırlık verilmiştir (GAP, *GAP'ta Son Durum 2012*, 2012, ss.1-2).

1954 yılında Devlet Su İşleri Müdürlüğü (DSİ) kurulmuş ve su kaynaklarıyla ilgili olarak havza çalışmaları bölgesel organizasyonlarla yapılmaya başlanmıştır. Diyarbakır'da 1961 yılında kurulan DSİ Fırat Planlama Amirliğince Fırat Havzası'nda toprak ve su kaynaklarının geliştirilmesiyle ilgili çalışmalar başlamış,

1964 yılında Fırat Havzası'nın enerji potansiyelini belirleyen "Fırat Havzası İstikşaf Raporu" geliştirilmiştir. 1966 yılında ise "Aşağı Fırat İstikşaf Raporu" hazırlanmıştır (GAP, 2013, s.2).

1968 yılında Aşağı Fırat Havzası'nda önerilen sulama tesisleri master plan aşamasında, hidroelektrik santraller ve depolama tesisleri fizibilite aşamasında, bir yabancı-yerli firmalar grubuna ihale edilmiş ve 1970 yılında tamamlanmıştır. DSİ Diyarbakır Bölge Müdürlüğüne Dicle Havzası içinde aynı doğrultuda çalışmalar devam ettirilmiştir. Ve böylece, Dicle Havzası ve Aşağı Fırat Havzası'ndan nasıl faydalanılacağı açıklık kazanmış ve bu iki havza için düşünülen projeleri bir araya getirerek "Güneydoğu Anadolu Projesi" olarak adlandırılmıştır (GAP, *Bölgesel Kalkınma GAP'a Bakış*, 2012, s.5).

1966'da DSİ tarafından bölgeye devamlı su sağlayacak olan Keban Barajı'nın yapımına başlanmış ve 1974'te baraj hizmete girmiştir. Daha sonra Karakaya Barajının temelleri atılmıştır. 1981'de de Atatürk Barajı'nın yapımına başlanmıştır (Gökçe ve diğerleri, 2010, s.xxvii).

1986'da GAP'ın yürütülmekte olan çalışmaların eşgüdüm içinde gerçekleştirilmesi görevi DPT'ye verilmiştir. Bölgenin kalkınma hedeflerini oluşturan GAP Master Planı toprak ve su kaynaklarının geliştirilmesini mali ve teknik kapasite kapsamında ele alarak yapılacakları belirli bir takvime bağlamıştır. Planda bölgenin gelişimini, kısa zamanda ülkenin genel seviyesine çıkarılması hedeflenmiş ve bu çerçevede Güneydoğu Anadolu'da ciddi bir değişim öngörülmüştür. Bu değişim süreci içinde sosyal ve ekonomik hedefler saptanarak temel strateji olarak tarımsal gelişimin sağlanması ve Güneydoğu'nun bir ihracat bölgesi haline gelmesi benimsenmiştir (Gökçe, 2009, s.517)

1990'lı yılların ikinci yarısında GAP Master Planı'nın görülen ekonomik krizler ve dünyada meydana gelen gelişmelere bağlı olarak yeni ihtiyaçlara göre revize edilmesi gerektiği düşünülmüştür. 4 Haziran 1998'de Bakanlar Kurulu'nun aldığı karar doğrultusunda yeniden plan şekillenmiştir. 2000 yılında yapılan revizyon çalışmaları sonucunda hazırlanan GAP Master Planı değişen koşullar, yeni ihtiyaçlar ve kalkınma değerleri ışığında irdelenerek, planlama çalışmalarının Katılımcı Planlama ilkesi ile hazırlanması benimsenmiştir. Böylece GAP katılımcı ve sürdürülebilir insani gelişme yaklaşımı doğrultusunda yeniden hazırlanmıştır. (Benek, 2009, s.54).

2000'li yıllara gelindiğinde Master Plan'da üzerinde yeterince durulmayan, çevre ve sürdürülebilirlik kavramlarıyla plan hazırlanırken hiç dikkate alınmayan katılımcılık gibi kavramlar ön plana çıkmış, uluslararası kalkınma felsefesi ve tanımına yeni boyutlar eklenmiş ve yeni anlayışlar ortaya çıkmıştır. GAP Bölge Kalkınma Planı'nın yeni bir anlayışla hazırlanmasını gündeme getirmiştir. Bu gelişmeler ışığında GAP Master Planı revize edilmiş ve 2002 yılında bölge kalkınma planı hazırlamıştır (Yıldız, 2009, s.33).

GAP'ın yaşayan bu süreç içinde hem Master hem de Bölge Kalkınma Planı'nın hazırlanmasından sonra bölge'de ve Türkiye'de plan çerçevesindeki öngörülere uymayan önemli gelişmelerin meydana geldiği, özellikle kamu kesiminin finansal problemleri sebebiyle plan amaçlarından önemli ölçüde sapma olduğu gözlemlenmiştir. Bu bağlamda GAP Master Planı, GAP Bölge Kalkınma Planı çıktıları ve GAP kapsamındaki 9 ilde katılımcı planlama yaklaşımı ile yatırımcı kuruluşlar ve yerel katılımcılarla yapılan toplantılar sonucunda elde edinilen bilgiler ışığında, 2008 yılında "GAP Eylem Planı" hazırlanmış ve GAP'ın 2012 yılında bitirilmesi hedeflenmiştir (Fazlıoğlu ve Biçer, 2009, ss.1150-1151).

1.3. BÖLGENİN COĞRAFİ YAPISI VE DOĞAL DURUMU

Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Adıyaman, Şanlıurfa, Şırnak ve Batman illerini kapsayan bölge Güneydoğu Anadolu Bölgesini oluşturur. Bölgenin Kuzeyinde Batman ve Diyarbakır; Güneyinde Şanlıurfa, Mardin ve Kilis; Batısında Gaziantep ve Adıyaman, Doğusunda Şırnak ve Siirt yer almaktadır (TKB, 2007, s.43).

Bölge Türkiye yüzölçümünün % 9.7'sini oluşturmakta olup yüzölçümü 7.541.000 hektardır. Bölge genellikle az engebeli büyük düzlüklerden oluşmakta olup güneyden Suriye ve Irak devlet sınırları ile kuzeyden Güneydoğu Toroslarla çevrilidir. Bölge yer altı su potansiyeli bakımında oldukça zengindir. Bölgenin iki büyük akarsuyu Fırat ve Dicle nehirleridir (Karlı ve Çelik, 2003, 18).

Yüzey şekilleri bakımından Güneydoğu Anadolu Bölgesi sade bir görünüme sahiptir. Güneydoğu Toroslar, kuzeyden ve doğudan bölgeyi bir yay gibi çevreler. Yüksekliği fazla olmayan ve güneye doğru gidildikçe alçalan platolar bölgede geniş yer kaplar. Şanlıurfa, Adıyaman ve Gaziantep platoları bunların başlıcalarıdır. Mardin ile Karacadağ Eşiği bölgede yer alan yükseltilerdir. Bölgenin en yüksek yeri Karacadağ sönmüş volkanıdır (1.957 m). Karacadağ volkanının konisi akıcı lavlardan oluştuğundan dolayı basıktır ve tabanı geniş bir alana yayılmıştır. Mardin Eşiği, Karacadağ'dan Dicle vadisine kadar uzanan, üzerinde alçak dağların bulunduğu az engebeli alandır. Diyarbakır Havzası Karacadağ'ın doğusunda bulunur. Bölgede yer alan ovalar Suriye sınırı yakınlarında Ceylanpınar, Altınbaşak ve Suruç ovalarıdır (Genç, 2003, s.6).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi geniş bir plato görünümünde olup hafifçe kıvrımlı ve kısmen de faylı bir jeolojik yapıya sahiptir. Bölgede bazı kesimlerde ilgi

çekici karst şekillerinin oluşumuna sebep olan geniş alanları içine alan kalker formasyonlardır (Sözer, 1984, s.9).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi ovalar ve platolarla kaplı olup yüksekliği fazla değildir. Fakat bölgenin batı ve doğu yarısı yer şekilleri yönünden az da olsa farklılık göstermektedir. Karacadağ volkanik kütesinin batısında Gaziantep, Adıyaman ve Şanlıurfa platoları geniş yer kaplamaktadır. Fırat ırmağı ve kolları tarafından bu platolar derin vadilere yarılmıştır. Karacadağ volkanik kütesinin doğusunda kalan kısmı daha engebeli bir yapıdadır. Bu bölgenin güneyinde Mardin Eşiği yer almakta olup yüksekliği 1200-1300 metre arasında değişen bu eşik üzerinde bazı sırtlar yükselir. Bölgede rakım 375 metreden başlayıp, en doğuda 3.358 m'ye kadar yükselmektedir (TKB, 2007, s.44).

Ülkede genel olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi deprem riskinin az olduğu bölgedir. Diyarbakır, Batman ve Adıyaman'ın kuzeyi ile Siirt'ten Güneydoğu Anadolu fay hattı geçer. Bölgenin kuzeyinden güneyine doğru gidildikçe deprem riski artar. Şanlıurfa, Mardin ve Gaziantep'te genel olarak 3. derece deprem bölgesinde yer alır (Genç, 2003, s.6).

1.4. BÖLGENİN İKLİMİ

Güneydoğu Anadolu Bölgesi İklimi, Akdeniz ve Doğu Anadolu Bölgeleriyle güneydeki kurak tropikal bölgenin etkisi altında oluşan bir özelliكتedir. Bazen bu bölgelerden birisinin iklim olayları Güneydoğu Anadolu Bölgesi üzerinde daha fazla etkili olabilmektedir (TKB, 2007, s.49).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi yüksek ısı ve az yağışlı bir karasal iklime sahiptir. Haziran ve Ağustos dönemlerinden düşen ortalama yağış 10 mm dolayında olduğundan yazlar çok kurak geçmektedir (Demir, 1993, s.6).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Akdeniz ve Ege kıyıları ile beraber yıllık sıcaklık ortalamaları bakımından Türkiye'nin en sıcak bölgelerinden biridir. Doğudan batıya ve kuzeyden güneye doğru bölgede kaydedilen ortalama sıcaklık değerleri tedrici bir artış gösterir: Diyarbakır 15.7 °C, Mardin 16.0 °C ve Şanlıurfa 18.2 °C'dir (Sözer, 1984, s.15).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi nispi nem açısından ülke genelinde en düşük değerler görülmektedir. Bölge genelinde yıllık ortalama nem değeri % 42-% 65 arasında değişmektedir. Bölge'de nem oranı kış aylarında % 70-% 80 arasında, yaz aylarında ise % 12-% 30 arasında olup yıllık yaklaşık olarak % 50'dir. Yaz aylarında ortalama buharlaşma 1.500-2.500 mm arasında değişmektedir. Bölgede tarımsal üretimle çok yakın ilişkisi olan donlu günler bölgede genellikle Kasım sonu veya Aralık ayında başlayıp, Şubat sonu veya Mart ayında son bulmaktadır. Isı genellikle Ekim ve Nisan aylarında 0°C'nin altına düşebilmektedir. Yıllık ortalama yağış Fırat havzasında 660 mm, Dicle havzasında 800 mm olarak ölçülmüştür. Bölgede güneşlenme süresi yaz aylarında ortalama 13 saat, kış aylarında ise 4 saattir (GAP, *Dünyada Türkiye'de GAP'ta Tarım*, 2005, s.11).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi doğal bitki örtüsü, geniş yer kaplayan bozkırdır. Akarsu boylarında yer yer kavak ve söğüt ağaçlarına rastlanır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi orman alanları bakımından, ülkenin en fakir bölgesi olup yüksekliğin arttığı kesimlerde seyrek meşe ormanları yer alır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi ormanlık alan itibarıyla, Türkiye orman alanlarının % 6.1'ine sahiptir (Genç, 2003, s.10).

Bölge'de meyilli arazilerin hatalı işlenişi ve doğal bitki örtüsünün zayıflığı rüzgâr ve su erozyonu sorununa yol açacaktır. Buharlaşma oranının çok yüksek olduğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi gerekli önlemler alınmadığı takdirde, sulamanın

yaygınlaştırılması ile çok ciddi boyutlara ulaşacağı düşünülmektedir (Demir, 2003, s.195).

1.5. BÖLGENİN ARAZİ YAPISI

Topraklar yörenin toprak durumuna göre, iklim ve doğal bitki toplulukları, kullanım kabiliyeti ve eğim deresi gibi özelliklerine bağlı olarak birinci sınıftan sekizinci sınıfa kadar toprak sınıflarına ayrılmıştır (TKB, 2007, s.109).

Güneydoğu Anadolu Bölgesinin toprak potansiyeli Türkiye'nin % 9.7'si ve ekonomik olarak sulanabilir arazinin % 20'si bu bölgede yer almaktadır. I., II. ve III. sınıf arazi yani işlemeli tarıma elverişli miktar 2.467,5 bin ha olup, toplam arazinin % 33'ü kadardır. IV. sınıf arazi yani kısıtlı işleme uygun arazi miktarı 649,3 bin hektardır. Böylece bölge topraklarının % 42.2'si tarıma elverişlidir (GAP, 2010, s.3).

VI. ve VII. sınıf arazi yani işleme uygun olmayıp mera ve ormana elverişli arazi miktarı bölge arazilerinin % 54'ü civarındadır. Bu araziler genelde eğimi dik olup, taşlık, kuraklık, şiddetli erozyon, sığ kök bölgesi vb. sorunlar içermektedir (Çullu ve Açıkgöz, 2012, s.1248).

Güneydoğu Anadolu Bölgesinin toplam arazi varlığının % 92.2'si kültüre elverişli arazidir. Toplam arazi varlığı içerisinde tarım arazisi % 43.6 oranı ile başta gelmektedir. Geri kalan kısımda ise % 29.4'ü çayır-mera arazisi ve % 19.2'si orman-fundalık arazidir. Türkiye'deki tarım alanlarının % 11.7'si, çayır-mera alanlarının % 10.3'ü ve orman-fundalık alanların % 6.2'si Güneydoğu Anadolu Bölgesindedir (Karlı ve Çelik, 2003, s.20).

Arazi yapısı tarıma kazandırılabilir arazi miktarı 266 bin ha olup bunun % 60'ı Şanlıurfa ili sınırları içerisinde (GAP, *GAP'ta Son Durum 2012*, 2012, s.22).

1.6. BÖLGENİN SULAMA POTANSİYELİ

Ülkelerin en önemli doğal zenginlikleri arasında su ve toprak kaynakları yer almaktadır. Bu kaynakların geliştirilerek akılcı kullanımının toplumların sosyo-ekonomik kalkınmalarında büyük önemi bulunmaktadır. Canlılar için su vazgeçilmez bir doğal kaynak olup eksikliğinde bitkisel üretim önemli ölçüde kısıtlanmaktadır. Tarım, suyun en fazla kullanıcısı olup kültür bitkilerinin üretimleriyle ilgili işlevleri kapsar (TKB, 2007, s.111).

Tarımsal sulamanın başarılı olması için, bölgede bulunan geniş topraklarda sulama iyi bir şekilde planlanmalı ve sulama alanları artırılmalıdır (Yenigün ve Aydoğdu, 2010, s.3238).

Sulama, tarımsal bir girdidir. Bitkinin su ihtiyacının istenilen seviyede karşılanması diğer bazı tarımsal girdilerin etkinliğinin artırılması açısından sulama modern tarımın ayrılmaz bir parçasıdır. Sulamanın genel faydaları şu şekilde sıralanmıştır (GAP, *Sulama ve Sulama Yöntemlerinin projelendirilmesi*, 2012, s.8):

- Sulama birim alandan alınan verimi artırır ve kaliteyi yükseltir,
- Sulama ile toprak nemlendirilerek rüzgâr erozyonuna karşı direnci artırılır,
- Kısa süreli olarak kurak dönemlerde bitkilerin zarar görmesini önler,
- İşgücünün daha verimli kullanılmasına yardımcı olur,
- Toprak ve bitki çevresindeki hava serinletilerek bitki gelişimi için çevre koşulları daha uygun hale getirilir,
- Üretim ve gelirdeki büyük dalgalanmaları önler,

- Bazı sulama yöntemlerinde gübreler ve tarım ilaçları birlikte verilebilir,
- Toprakta bitki gelişmesi için zararlı olan toksit maddeler ve tuzlar sulama ile yıkanarak uzaklaştırılabilir,
- Çeşitli bitkilerin yetiştirilmesine ve yılda birden fazla ürün alınmasına imkân sağlar,
- Hasat sonrasında toprağın işleme tavına getirilmesinde ve toprakta tohumların çimlenmesi için gerekli nemin sağlanmasında sulamadan yararlanır,
- Topraktaki mevcut taban taşı yumuşatılır.
- Sulama ile bazı durumlarda toprak ve hava sıcaklığı kontrol edilerek, bazı sulama yöntemleri ile dondan koruma sağlanabilir,
- Toprakta bitki beslenmesi yönünde yararlı olan kimyasal ve mikrobiyolojik işlevler artar.

Dicle ve Fırat nehirlerinin yıllık ortalama debisi 53 milyar m³ /yıl, nehirlerin ana kol debileri ise sırasıyla 16.7 milyar m³ ile 30 milyar m³'dür. Bölge'nin ana kol akarsu potansiyeli yıllık toplam 46.7 milyar m³ olup Türkiye toplam akarsu potansiyelinin % 28.5'ini oluşturmaktadır (GAP, *Dünyada Türkiye'de GAP'ta Tarım*, 2005, s.46).

Yer altı suları açısından da Güneydoğu Anadolu Bölgesi zengin bir bölgedir. Özellikle Şanlıurfa'nın, Mardin'in ve Diyarbakır'ın alçaklardaki düzlüklerinde

büyük bir yer altı su potansiyeli vardır (GAP, *Güneydoğu Anadolu Projesi Su Kaynakları*, 1997, s.4).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin 3.373.188 hektar olan tarım arazisinin % 50'si sulanabilir niteliktedir. Ancak bunun % 40'ı sulanmaktadır. Bu oran Türkiye ortalamasının oldukça altındadır. Yapılan sulamanın % 25'i DSİ, % 26'sı KHGM ve % 49'luk kısım ise çiftçilerin kendi olanaklarıyla yapılmaktadır (TKB, 2007, s.113).

Dicle'de 21 milyar m³ ve Fırat'ta 32 milyar m³ olmak üzere toplam 53 milyar m³ bu havzada yer almakta olup, yıllık kullanılabilir su potansiyelinin 14 milyar m³'ü yer altı suyu olmak üzere 112 milyar m³'tür (GAP, 2010, s.3).

1.7. BÖLGENİN TARIMSAL YAPI VE ÜRETİM SİSTEMİ

Türkiye'deki tarım işletmeleri, işletme büyüklükleri bakımından yeterli genişliğe sahip değildir. Oransal olarak tarımsal yapının büyük çoğunluğunu küçük tarım işletmeleri oluşturmaktadır. İşletmelerin çiftçi bazındaki işledikleri arazi miktarı; birbirinden uzak, sınırlı ve çok sayıda parçalardan meydana geldiğinden dolayı bunlar üzerinde düzenli işletmeler kurulamamaktadır. Bu yüzden mevcut durumu ile istenilen üretim artışı sağlanamamaktadır (TKB, 2007, s.115).

Tarım, zengin toprak kaynakları, elverişli iklim ve ekolojik şartlar, biyolojik çeşitliliklerden dolayı Türkiye için her zaman önde gelen bir sektör olmuştur. Tarım sektörü Türkiye'yi dış kaynaklara bağımlı olmaktan korumak için nüfusun büyük çoğunluğunun gıda ihtiyaçlarını karşılayarak tarıma bağlı diğer sektörlerin ham madde tedarikini de gerçekleştirerek Türkiye'nin ekonomik ve sosyal gelişiminde çok önemli rol oynamaktadır (T.C Başbakanlık Yatırım Destek ve Tanıtım Ajansı, 2010, ss.4-5).

Ekonomik olarak aktif nüfusun yaklaşık % 70'i tarımla uğraşmakta fakat bölgesel gayrisafi hâsılanın sadece % 44'ünü oluşturmaktadır. Aynı şekilde hayvan stoku yüksek olmasına rağmen verimlilik düşüktür. Geleneksel üretim yöntemleri hala baskın ancak GAP ile birlikte tarımsal modernizasyona geçilmiştir (Ünver, 1997, s.455).

GAP Bölgesi zeytin, Antep fıstığı, turunçgiller gibi çeşitli bitki üreten etkin bir tarım bölgesidir. Ayrıca bölgede Türkiye'nin pamuk üretiminin yaklaşık üçte birinden sorumludur. Bu projenin sonucu olarak sulama ile birlikte tarım için kullanılabilir daha çok alana izin verilecektir (Arsenault ve diğerleri, 2005, s.225).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin lokomotif sektörü tarımdır. Toplam gayri safi bölgesel üretiminin yaklaşık % 40'ı tarım kaynaklıdır (GAP, *Dünyada Türkiye'de GAP'ta Tarım*, 2005, s.20).

TABLO 1: GAP Bölgesinde Alan Kullanımı

ALAN KULLANIMI	1995	2013
İşlenen Tarım Alanı / Ekilen (ha)	2 584 703	2 344 757
İşlenen Tarım Alanı / Nadas (ha)	241 010	220 377
İşlenen Tarım Alanı / Sebze (ha)	83 618	74 537
Uzun Ömürlü Bitkiler / Meyveler, İçecek ve Baharat Bitkileri Alanı (ha)	210 297	514 244
Uzun Ömürlü Bitkiler / Bağ Alanı (ha)	141 398	124 720
Uzun Ömürlü Bitkiler / Zeytin Ağacının Kapladığı Alanı (ha)	20 102	79 200
Yem Bitkileri (ha)	1 416	46 954
Süs Bitkileri (ha)	-	1
TOPLAM	3 282 544	3 404 790

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) Bölgesel İstatistikler, 1995, 2013, <http://tuikapp.tuik.gov.tr/Bolgesel/degiskenlerUzerindenSorgula.do>

Tablo'da görüldüğü gibi ekilen tarım alanları 2013 yılında 1995 yılına göre artış görülmüştür. Gelişen hayvancılık ile birlikte yem bitkilerinde büyük bir artış görülmüştür. Uzun ömürlü bitkilerin alanında artış görülmüştür. Fakat toplam işlenen tarım alanlarında düşüş yaşanmıştır (Tablo 1).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde iklim, topografya ve ana madde farklılıkları sebebiyle çeşitli büyük gruplar oluşmakta olup toprakları genellikle kireçli ana kayanın özelliklerini taşımaktadır. Bu sebeple bölge topraklarının çoğunu kahverengi topraklar ve kırmızı kahverengi toprak grupları oluştururlar (TKB, 2007, s.128).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi karasal ve az da olsa Akdeniz iklimi hâkim olduğundan genellikle kuru tarım yapılmaktadır. Kırmızı mercimek, susam, tütün, tahıl ve nohut gibi tarla bitkileri 2.7 milyon hektar alanı kaplamakta olup bölge tarım

alanlarının yaklaşık olarak % 88'ine denk gelmektedir. Tahıllar bu tarla bitkileri içerisinde en önemli grubu oluşturmaktadır. Bu tahıl grubu tarla bitkilerinin hem işgal ettiği hem de ürettiği alan bakımından 2/3'ünü oluşturmaktadır (Demir, 2003, s.196).

Yazları kurak, kışları yağışlı ve yıllık yağış miktarının aylara göre dağılımının düzensiz olması, vejetasyon döneminde yeterli nemin bulunmaması gibi faktörlerden dolayı bölgede bitki desenini sınırlandırmaktadır. Bölgede kuru tarım sistemini yakın zamana kadar zorunlu kılan vejetasyon dönemindeki hava nemi, yağış miktarı ve hava sıcaklığı, barajların devreye girmesiyle sulu tarım sistemine geçilmiştir. Un, fıstık, bulgur işleme sanayi kuru tarım sisteminde mevcut iken, bu tesislere ek olarak salça, tekstil, meyve, biber işleme ve biodizel tesisleri de sulu tarım sisteminde kurulmuştur (TKB, 2007, ss.128-129).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki tarım alanlarının % 10.9'unu meyve, zeytin ve bağ arazisi, % 2.3'ünü sebze arazisi, % 86.2'sini tarla arazisi oluşturmaktadır. Bölgedeki tarla arazisinin % 9.8'i nadasa bırakılmakta, % 90.2'si ekilmektedir (Yavuz, 2005, s.226).

Tekstil, sağlık, gıda ve son dönemlerde biodizel olarak kullanılan yakıt sektörleri için gerekli hammaddeleri temin etmek için arazi üzerinde yapılan faaliyetlerde tarımsal üretim kavramı içerisinde yer almaktadır (TKB, 2007, s.128).

1.7.1. Bitkisel Üretim

Türkiye tarım alanlarının % 13'ünü Güneydoğu Anadolu Bölgesi teşkil etmektedir. Ülke genelinde bölge işlenen tarla alanında % 15 ekilen sahaya sahiptir. Nadasa bırakılan alan ise % 6 düzeyindedir. Türkiye genelinde sebze bahçeleri alanında % 10 ve meyvelik alanının % 14'üne sahiptir (TKB, 2007, s.129).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kuru koşullarda üretim yapan tarım işletmelerinde uygulanan ekim nöbeti sistemleri; tahıl (buğday/arpa) – nadas – tahıl (buğday/arpa), tahıl (buğday/arpa) – nadas – mercimek ve tahıl (buğday/arpa) – mercimek – tahıl (buğday/arpa) şeklindedir. Bazı bölgelerde kısmen tahıl (buğday/arpa) – yazlık ürün şeklindeki ekim nöbeti uygulaması da görülmektedir (Yavuz, 2005, s.227).

Baklagiller, tahıllar, yağlı tohumlar, endüstri bitkileri ve yumrulu bitkiler tarla bitkileri içerisinde değerlendirilir. Ülke genelinde Güneydoğu Anadolu Bölgesi baklagillerde % 30, tahıllarda % 13, yağlı tohumlarda % 4, endüstri bitkilerinde % 30 ve yumrulu bitkilerde % 3 oranında ekim alanlarına sahiptir. Bölgede toplamda ülke genelindeki ekim alanlarının % 15'ini oluşturmaktadır (TKB, 2007, s.132).

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Türkiye'deki kırmızı mercimek ekim alanının % 98.7'si, susam ekim alanının % 61.2'si, pamuk ekim alanının % 40.6'sı, tütün ekim alanının % 17.3'ü, arpa ekim alanının % 15.6'sı, nohut ekim alanının % 13.4'ü ve buğday ekim alanının % 12.5'ine sahiptir (Karlı ve Çelik, 2003, s.24).

Bölgede tarla ürünlerinden sonra ikinciyi sırayı sebze üretimi almaktadır. Bölgede sebze üretimi daha çok karpuz, kavun, salatalık, domates ve biber olup meyvesi yenen sebze üretiminde yoğunlaşmıştır. Genel olarak bölgeden Şanlıurfa ve Diyarbakır illerinde sebze üretimi yapılmaktadır. Bölgede Diyarbakır ve Şanlıurfa illerinde sebze ürünleri ekim alanlarının % 48.2'sine sahip olup sebze üretiminin de % 60'ını karşılamaktadır (Genç, 2003, s.48).

Türkiye genelinde sebze ekim alanları bakımından Güneydoğu Anadolu Bölgesi toplam % 10 gibi bir orana sahiptir. Türkiye genelinde üretimi yapılan yaprağı yenen ve baklagil sebze üretiminin % 1'ini, meyvesi yenen sebze üretiminin

% 9'unu ve soğansı-yumrulu sebze üretiminin ise % 4'ünü Güneydoğu Anadolu Bölgesi karşılamaktadır. Yaprığı yenen ve soğansı-yumrulu sebze üretimi I. alt bölgede en fazladır. Sebze ekim alanı ile baklagil sebze üretimi ve meyvesi yenen sebze üretimi II. alt bölgede daha fazladır (TKB, 2007, s.140).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi toprak, ekoloji ve iklim bakımından bir çok meyvenin yetiştirilmesine uygundur. Sebze tarımında olduğu gibi meyvecilikte de üretim sınırlıdır. Antepfıstığı, zeytin, badem, üzüm, nar ve ceviz bölge de üretimi yapılan meyvelerdir (Yavuz, 2005, s.230).

Üzüm bölgenin iklimiyle uyum gösterdiğinden aradığı ısıyı ve uygun yetiştirme koşullarının Kahramanmaraş, Şanlıurfa ve Gaziantep de yoğun olarak bulabilmektedir. Yaz sıcaklıklarının fazla olmasından dolayı bölgenin üzümü daha kalitelidir (Karadoğan ve Özgen, 2006, s.4).

Antep fıstığı bölgede en fazla yetiştirilen meyve türüdür. Ülke ve bölge meyve yetiştiriciliğinde Antep fıstığı önemli bir yere sahiptir. Ülkedeki Antep fıstığı ağaç sayısının % 98'i ve üretim miktarının % 80'i Güneydoğu Anadolu Bölgesindedir. Antep fıstığı yetiştiriciliğinde bölgede ve Türkiye genelinde Şanlıurfa ili önemli bir yere sahiptir. Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki toplam ağaç sayısının yaklaşık % 40'ı ve üretim miktarının % 50'si Şanlıurfa'da bulunmaktadır. Meyvecilikte verim Türkiye ortalamasının altındadır (Yavuz, 2005, s.230).

Ülke genelinde üretimi yapılan yem bitkilerinin çok az bir miktarı Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden karşılanmaktadır. Burçak yeşil otta % 40, burçak kuru otta % 7 ve hasıl mısır ve yeşil ot fiğde % 2 oranlarında yem üretmektedir. Bölgede kuru tarım sisteminde ve geleneksel bitki olmasından dolayı yem bitkisi olarak burçak tercih edilmektedir (TKB, 2007, s.149).

Türkiye endüstri bitkilerinin tarımı içinde çok uygundur. Pamuk Türkiye’de sıcak iklim bitkisi olan birçok yerinde rahatlıkla yetişebilmektedir. Şeker pancarı ve bazı yağlı bitkilerde sıcak karasal iklimde yetişmektedir. Pamuk, yağ bitkileri, tütün ve şeker pancarı Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde yetişen endüstri bitkileridir (Karadoğan ve Özgen, 2006, s.5).

1.7.2. Hayvansal Üretim

Hayvancılık, Türkiye’nin sanayi ve hizmetler sektörlerinde yeni istihdam imkânlarının yaratılmasında ve kalkınma finansmanında ve kalkınma finansmanının öz kaynaklara dayandırılmasında, bölgesel ve sektörler arası dengeli kalkınma ve kalkınmanın istikrarı içinde başarılmasında, dış satımın arttırılmasında, hem ulusal beslenme hem de ulusal kalkınmada, sanayiye hammadde sağlanmasında, kırsal alanda gizli işsizliğin önlenmesinde önemli bir potansiyele sahiptir (TKB, 2007, s.153).

Türkiye halkının yeterli ve dengeli beslenmesi açısından hayvancılık alanındaki mevcut potansiyelini ve uyguladığı politikaları iyi analiz etmesi ve sektörün sürdürülebilirliği sağlanmalıdır. Öte yandan da hayvancılık sektörünün uluslararası rekabete uyumunu sağlayacak politikalara yönelmesi giderek liberalleşen dünya ticaretinde büyük önem arz etmektedir (Aydemir ve Pıçak, 2007, s.18).

Hayvancılık Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin ikinci tarım koludur. Hayvancılık bölgede genellikle geleneksel koşullarda ekstansif olarak yapılmaktadır. Bölgede yerli ırklardan oluşan hayvan varlığı hem et hem süt üretiminde Türkiye genelinde olduğu gibi çok düşük verimliliğe sahiptir (Demir, 2003, s.196).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde yetiştirilen büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayısı çok yüksek rakamlara ulaşmasına rağmen doğal otlak ve çayırlar çok sınırlı bir

alanı teşkil etmektedir. Bölge hayvancılığının ekstansif karakterinin göstergesi koyun ve keçinin sayıca üstünlüğüdür (Sözer, 1984, s.10).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde işsizliğin % 15'leri geçtiğinden hayvancılığın; yatırımın istihdam sağlamadaki üstünlüğü ve sermaye/hâsıla oranının diğer sektörlere göre düşüklüğü, istihdam sorununun çözümünde ve kırsal göçü önleme gibi önemli iktisadi fonksiyonlara sahiptir (Sakarya, Aral ve Aydın, 2008, s.37).

Bölgedeki hayvan varlığının en önemli bölümünü koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanlar oluşturmaktadır. Bölgede 1,5 milyon dolayında keçi ve 5 milyon üzerinde koyun bulunmaktadır. Son zamanlarda keçi sayısı gittikçe azalmakta ve büyükbaş hayvan sayısı ise 500 bin civarındadır (Demir, 2003, s.196).

Bölgede son zamanlarda küçükbaş hayvan varlığında meydana gelen düşüşün sebepleri çayır mera alanlarının hayvancılık aleyhine azalması ve tahribi, yaşanan terör olaylarından dolayı meraların kullanılmaması, uygulanan yanlış tarım politikaları ve bölgeden diğer bölgelere göçtür. Öte yandan sınırlardan bölgeye kaçak hayvan girişinin artmasının sebebi bölgenin coğrafi konumu ve sınır hattının uzunluğudur. Kaçak hayvan girişi sebebiyle bölgede hayvan hastalıklarının sık görüldüğü ve buna bağlı olarak da hastalıktan kaynaklanan önemli ekonomik kayıpların gözlemlendiği bir yerdir (Sakarya, Aral ve Aydın, 2008, s.38).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi hayvan sayısı bakımından, ülkedeki toplam keçi varlığının % 20, koyun varlığının % 15, hindide % 14, ördekte % 10, kazda % 9, sığırdaki % 6 gibi oranlarda hayvan varlığına sahiptir. Bölgedeki sığırlar ülke genelindekilerle karşılaştırıldığında; bölgede yerli sığırların çoğunlukta olduğu anlaşılmakta olup bu durumda bölge hayvancılığının meraya dayalı olduğu, kalitesiz

yemlere ve etin Őartlara dayanıklı hayvanların çiftçilerle tercih edildiği sonucunu doğurur (TKB, 2007, s.158).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin hayvansal üretiminin yapısı; bölgede süt üretiminin miktar bazında, ağırlığının büyükbaş hayvan grubundan inek sütü, et de ise ağırlığının sığır etinde olduğu görülür. Bölgede yıllık ortalama olarak 630-650.000 ton süt, 20-25.000 ton kırmızı et, 6.000 ton yapağı, 1.000 ton bal ve 400 milyon adet yumurta üretilmektedir (Genç, 2003, s.52).

Bölgede alternatif hayvansal bir protein kaynağı olarak kümes hayvancılığı ve tatlı su balığıcılığı önemli bir potansiyel taşımaktadır. Öte yandan bölgede pedigri olarak saf kan Arap ve İngiliz Atı yetiŐtiriciliĐi yapılmaktadır (Sakarya, Aral ve Aydın, 2008, s.38).

Türkiye genelinde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde hayvansal ürünlerin üretim miktarlarında, deri adedinin % 18'ini, kılın % 17'sini, yaprağın % 15'ini, ipek kozasının % 14'ünü, kırmızı etin % 9'unu ve sütün % 5'ini karşılamaktadır. Beyaz et üretiminde bölgede kayda değer bir üretim yapılmamaktadır (TKB, 2007, s.159).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi ülke genelinde sağılan ve kesilen hayvanların verim düzeyi açısından karşılaştırıldığında, et üretiminde; küçükbaş hayvanlardan tiftik keçisinde Türkiye ortalamasının altında bir verim alındığının, koyun ve kıl keçisinde Türkiye ortalamasına eşit bir verim alınmaktadır. Et üretiminde büyükbaş hayvanlardan sığırda Türkiye ortalamasının altında bir verim alınmakta iken, manda da ülke ortalamasına eşit bir verim alınmaktadır. Süt üretiminde ise; küçükbaş hayvanlardan koyun ve tiftik keçisinde Türkiye ortalamasının altında, kıl keçisinde Türkiye ortalamasına eşit bir verim alınmaktadır. Büyükbaş hayvanlarda ise süt veriminde Türkiye ortalamasının altında bir verim alınmaktadır (Genç, 2003, s.54).

1.7.3. Su Ürünleri

Türkiye, üç tarafı denizlerle çevrili akarsuları, gölleri, barajları ve kaynak suları ile su potansiyeli bakımından oldukça şanslı bir ülkedir. Ülkenin kullanılabilir su ürünleri üretimine uygun alanı 8.333 km kıyı uzunluğu ile denizlerle birlikte yaklaşık 26 milyon hektar olup bu alanın % 95'ini denizlerle, % 13'ünü baraj gölleri, % 3.5'ini doğal göller ve yaklaşık % 0.1'ini göletler oluşturmaktadır (TKB, 2007, s.159).

Su ürünleri açısından Güneydoğu Anadolu Bölgesi yüksek bir potansiyele sahiptir. 2000 yılında; 136 bin ha'lık baraj göl alanı oluşmuş, 1.5 bin tonu avcılıktan ve 0.4 bin tonu yetiştiricilikten olmak üzere toplam olarak 1.9 bin ton balık üretilmiştir. 2008 yılında; avcılık ve yetiştiricilikten toplam 3.4 bin ton balık üretilmiştir. 2011 yılında ise; üretim 7.9 bin tona ulaşmıştır (GAP, 2013, s.32).

Adıyaman'da 613, Şanlıurfa'da 289, Gaziantep'de 19 ve Diyarbakır'da 16 kişi olmak üzere Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne toplam balıkçılık faaliyetinde bulunan balıkçı sayısı 937, faaliyette bulunan tekne sayısı ise 153'tür. Bu bölgede Atatürk Baraj gölünde avlanabilir stok miktarı 850 ton/yıl olarak tahmin edilmiştir. Atatürk Baraj gölünde tespit edilen balık türleri; Fırat Yılan Balığı, Egres Balığı, İn Balığı, Benekli Sazan, Sıraz, Karaburun, Bıyıklı Balık, Kültür Sazanı, Musul Kalyozu, Sis Balığı, Tatlı Su Kefali, Bizir, Şabut ve Mezopotamya Yayımıdır. Karakaya Baraj gölünde ise avlanabilir stok miktarı yaklaşık olarak 500 ton/yıl'dır. Karakaya Baraj gölünde tespit edilen balık türleri ise; Tatlısu Kalyozu, Kültür Sazanı, Fırat Yılan Balığı, İn Balığı, Karaburun, Bıyıklı Balık, Tatlı Su Kefali, Sis Balığı ve Marmiddir (TKB, 2007, s.160).

1.7.4. Organik Tarım Uygulamaları

Organik (ekolojik) tarım; üretimden tüketime gelinceye kadar her aşamada kontrol edilen ve sertifika alınarak yapılan üretimde insan sağlığına zararlı kimyasal girdi kullanılmadan yapılan tarımsal üretim biçimidir. Tarımsal üretimde su, toprak ve hava kirletilmeden çevre, hayvan, bitki ve insan sağlığının korunması amacıyla organik tarım yapılmaktadır (Dolun, 2003, s.1). Az gelişmiş bölgelerde üreticileri için organik tarım alternatif bir üretim modeli olup gelir artırıcıdır (Coşkun, 2007, s.6).

Organik tarım yapılacak bölgenin özellikleri; en önemlisi çevre kirliliğinden uzak olması, arazinin karayolundaki anayollara 1 Km'den daha fazla mesafe olması gerekir, ağır sanayi tesisleri, hidrolik ve termik santraller, reaktör, maden işletmeleri ve kentsel atıkların bulunduğu alanlar için bu mesafe 3 Km'ye çıkmaktadır (Dolun, 2003, s.12).

Türkiye'de organik tarım faaliyetleri ihracata yönelik olarak başlamıştır. Organik tarım ilk kez Avrupalı alıcılardan gelen talep doğrultusunda 1984-1985'te Ege Bölgesi'nde Türkiye'nin geleneksel ihraç ürünlerinden olan kuru incir ve kuru üzümle gerçekleşmiştir (DPT, 2011, s.7).

Türkiye'de organik tarım ürünleri üretimi sözleşmeli yetiştiricilik sistemi ile başlamıştır. Konvansiyonel ürünlerde olduğu gibi talep yaratma çabalarının yoğunluk kazanması sonucu bağımsız projelerle gerçekleştirilen üretim şekliyle de desteklenmeye başlanmıştır (TKB, 2007, s.167).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde organik tarımsal üretim Gaziantep, Şanlıurfa, Diyarbakır, Adıyaman, Mardin ve Kilis olmak üzere toplam 6 ilde bulunmaktadır. 2009 yılı itibariyle bölgede toplam üretim alanı 9.711 ha, çiftçi

sayısı 210 ve üretim miktarı 31.251 ton'dur. Bölgede üretim alanı bakımından Gaziantep (3.524 ha) ilk sırada yer almakta. Fakat üretim miktarı yönünden Şanlıurfa ili ön plana çıkmaktadır (DPT, 2011, s.9).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki organik tarımdaki gelişmeler Şanlıurfa Organik Tarım Havzaları olarak Karacadağ doğu kuşağı, Suriye sınırı Güney Kuşağı (mayınlı saha), Birecik ve Halfeti dağlık kesimleri ve su boyları tespit edilmiştir. Şanlıurfa'da 3 adet organik tarım işletmeleri mevcuttur. Bu işletmelerden ikisi meyvecilik, diğeri ise tarla bitkileri faaliyeti yürütmektedir (TKB, 2007, s.168).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin ürün çeşitliliği ve desenine bakıldığında tamamen doğal, kirlenmemiş ortamlarda ceviz, kuru üzüm, bağcılık, nar, fıstık, badem gibi meyveler ve her türlü sebze üretimi ile giderek yaygınlaşan hububat ürünleri, kırmızı ve beyaz et üretimi, seracılık, yağlı tohumlar, meyveler, süt ve süt ürünleri, arıcılık, baharatlar, ilaç sanayi ile şifalı bitkilerin üretimi gibi birçok önemli ürün bulunmaktadır. Bölgede bu ürünlerin kolaylıkla organik üretimi söz konusudur (DPT, 2011, s.9)

Türkiye'de Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki organik tarım verileri; üretim alanında % 12, üretim miktarında % 2.3, çiftçi sayısında % 2 gibi oranlara sahiptir. Bölgede genellikle geleneksel ürünlerin organik tarımı yapılmaktadır. Bunlar, üzüm, Antep fıstığı, nohut, buğday, zeytin, mercimek ve arpadır (TKB, 2007, s.169).

1.8. BÖLGE'DE YETİŞEN TARIM ÜRÜNLERİ VE ÖZELLİKLERİ

Buğday: Genellikle serin ve ılık iklim şartlarında yetişir. Yıllık yağış miktarı 350-1150 mm, sıcaklık 5 ile 10 °C arasında olan ve nispi nem de % 60'ın üzerinde olan bölgelerde yetişir. Ekim zamanı 15 Ekim-15 Aralık olup hasat zamanı Temmuz ayındadır (Karbuç, Öztürk ve Savaş, 2008, s.12).

Arpa: Türkiye’de tahıl ürünleri arasında buğdaydan sonra en çok ekilen üründür. Yetiştirme koşulları neredeyse buğdayla aynıdır. Fakat yetiştirme koşulunun kısa oluşu buğdaya oranla daha kurak ve soğuk iklim şartlarına ve toprak örtüsünün daha fakir olduğu alanlara uyum sağlar (Ertin, 1998, s.122).

Mısır: Sıcak ve nemli iklim bölgelerinin bitkisi olup en uygun yetiştirme yeri Karadeniz Bölgesi’dir. Sulama ile birlikte üretimi yaygın olarak Fırat Bölümü’nde sulamanın yapılabildiği Fırat Nehri vadisine kadar rahatlıkla sokulabilmekte ve hatta bu sahalarda birinci ürün kaldırıldıktan sonra ikinci ürün olarak yetiştirilmektedir (Karadoğan ve Özgen, 2006, s.3).

Çeltik (Pirinç): İlk çimlenme döneminde bol su ve hasat döneminde kuraklık isteyen bir üründür. Çeltik tarımına ülke sıcaklık bakımında elverişli ancak su sorunu vardır. Bundan dolayı tarımı akarsu kenarlarında gelişmiştir. Çeltik tarımının yapıldığı bölgede çok fazla sivrisinek olduğundan ekimi devlet kontrolünde yapılmaktadır. Türkiye’de en fazla Marmara Bölgesi’nde yetiştirmekte sulama ile birlikte Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde de tarımı yapılmaktadır (Karbuş, Öztürk ve Savaş, 2008, s.7).

Baklagiller: Bütün baklagiller yazın ekilir ve bir yıllıktır. Fasulye ve börülce fazla sıcaklık isterken sadece bakla ve mercimek düşük sıcaklıklarda yetişir. Bölgede mercimek yaygın olarak yetiştirilmektedir. İlkbaharın son donları geçtikten sonra ekilir. Bölgenin iklim ve toprak şartları baklagiller için uygun olup mercimek en fazla Gaziantep civarında, fasulye de en fazla Adıyaman’da yetiştirmektedir (Karadoğan ve Özgen, 2006, s.4).

Şeker Pancarı: Kıyı kesiminden 2000 m’ye kadar sulanabilen tüm tarım alanlarında yetiştirmekte olup 1000 m’den sonra veriminde düşme olmaktadır. Bu

nedenle Türkiye’de Doğu Karadeniz Bölümü dışında her yerde yetişir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde GAP ile birlikte sulamanın artmasıyla şeker pancarı ekiminde artış görülmüştür (Ertin, 1998, s.125).

Pamuk: Yüksek sıcaklığa ihtiyaç duyar ve alüvyal toprakları sever ve yetiştirme döneminde bol su, hasat döneminde kuraklık gerekir. Sulama ile birlikte Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde tarımı hızla gelişmekte olup Türkiye’de en çok Şanlıurfa ve çevresinde yetiştirilmektedir. Pamuk üretiminde Güneydoğu Anadolu Bölgesi birinci sırada yer almaktadır (Karbuz, Öztürk ve Savaş, 2008, s.8).

Tütün: Birçok ailenin esas geçim kaynağı olup üretimi makine gücünden ziyade insan gücüne ve emeğine dayalıdır. Türkiye’deki tütün üretimi Karadeniz, Ege, Marmara, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri’nde yapılmaktadır (Yavuz, 2005, s. 20).

Üzüm: Kışın -40 °C’ye kadar dayanabilen bu meyve türü bu özelliğinden dolayı meyveler içinde yetiştirme alanı en geniş olandır. Türkiye’de üzüm üretimi Güneydoğu Anadolu Bölgesi ikinci sırada yer almaktadır (Karbuz, Öztürk ve Savaş, 2008, s.10).

Ayçiçeği: Suyu, sıcaklığı ve alüvyal toprakları sever, olgunlaşma döneminde yağışsız hava ister. Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde tarımı çok uygun olduğu halde sulama suyunun yeterli olmamasından tarımın yapılması engellenmektedir. Sulama imkanlarının bulunduğu kesimlerde tarımı yapılmakta olup GAP ile bu üründe artış beklenmektedir (Karadoğan ve Özgen, 2006, s.5).

Zeytin: Genelde Akdeniz iklimini hâkim sürdüğü yörelerde yetiştirilmektedir. Türkiye’de zeytin üretiminde Ege Bölgesi birinci sırada, Marmara Bölgesi ikinci sırada ve Akdeniz Bölgesi üçüncü sırada yer almaktadır. Güneydoğu Anadolu

Bölgesi'nde Akdeniz ikliminin etkisi görülen Gaziantep ilinde yoğunluk gösteren zeytin ağaçları Şanlıurfa ve Mardin illerinde de yayılış görülür (Ertin, 1998, s.132).

Sebzeler: Bölgede sadece su imkânlarının bol olduğu akarsu boylarında yani doğu kesimlerde yoğun olarak yapıldığı görülmektedir. Bölgede sulama sorununun çözülmesiyle birlikte bostan tarımına da uygundur. Akdeniz Bölgesi'nde üretilen sebzelerin hemen hemen tamamı sulama olanaklarının geliştiği alanlarda yetiştirilmektedir. Sebzelerin tat olarak daha çok olgunlaşmasının sebebi yaz sıcaklıklarının fazla olmasıdır. Domates, hıyar, kabak, patlıcan, biber ve banya bölgenin her alanında sulama imkânları ile rahatlıkla yetiştirilebilmektedir (Karadoğan ve Özgen, 2006, s.4).

Antep Fıstığı: Yazları uzun, sıcak ve kurak, kışları ise nispeten soğuk yerlerde iyi yetişmekte olup tam dinlenme halindeyken -19.3°C 'ye kadar dayanabilir. Bu şartlarda en iyi yetişme yeri Güneydoğu Anadolu Bölgesidir (Karbuz, Öztürk ve Savaş, 2008, s.55).

1.9. GAP'IN GELİŞME AŞAMALARI

1.9.1. GAP Su Kaynakları Geliştirme Programı

Dicle ve Fırat Havzası projeleri olmak üzere iki gruptan oluşan GAP Su Kaynakları öngörölmüş projenin tamamlanması sonucunda 1.822 bin hektar alanın sulanması ve yılda 27 milyar kilovat saat elektrik enerjisi üretilmesi planlanmıştır. Ayrıca münferit projeler çerçevesinde 1 HES ve 7 baraj yapımı yer almıştır (GAP, *Bölgesel Kalkınma GAP'a Bakış*, 2012, s.2).

TABLO 2: GAP Su Kaynakları Geliştirme Programı

KURULU GÜÇ :7.490 MW (Münferit Projeler Dahil) BARAJ ADEDİ : 22			
ENERJİ ÜRETİM :27.385 GWh (Münferit Projeler Dahil) HES ADEDİ :19			
SULAMA ALANI :1.058.509 HA (Münferit Projeler Dahil)			
FIRAT HAVZASI			
Proje ve Üniteleri	Kurulu Güç (MW)	Enerji Üretimi GWh	Sulama Alanı (ha)
1.KARAKAYA PROJESİ	1.800	7.354	-
Karakaya Barajı ve HES	1.800	7.354	-
2.AŞAĞI FIRAT PROJESİ	2.450	9.024	413.758
Atatürk Barajı ve HES	2.450	8.900	-
Şanlıurfa HES	50	124	-
Ş.Urfa Tüneli ve Sulamaları:	-	-	(256.331)
(a)Ş.Urfa-Harran Ovası Sulaması	-	-	147.887
(b)Mardin-Ceylanpınar	-	-	13.455
Cazibe Sulaması	-	-	94.989
Mardin-Ceylanpınar YAS Sulama	-	-	54.724
Bozova Pompaj Sulama	-	-	36.819
Bozova Pompaj Sulama I. Kısım	-	-	8.669
3.SINIR FIRAT PROJE	852	3.168	-
Birecik Barajı ve HES	672	2.516	-
Karkamış Barajı ve HES	180	652	-
4.SURUÇ YAYLAK PROJESİ	-	-	76.249
Yaylak Ovası Sulaması	-	-	18.322
Suruç Ovası Sulaması	-	-	57.927
5.ADIYAMAN-KAHTTA PROJ.	195	509	32.411
Çamgazi Barajı Sulaması	-	-	8.000
Koçali Barajı ve HES, Sulama	40	120	21.605
Sırımtaş Barajı ve HES	28	87	-
Fatopaşa HES	22	47	-
Büyükçay Barajı ve HES, Sulama	30	84	12.322
Kahta Barajı ve HES	75	171	-
Samsat Pompaj Sulaması	-	-	2.806
6.Adiyaman-Göksu-Araban	7	43	71.598
Çetintepe Barajı	-	-	-
Adıyaman-Göksu-Araban Sul.	-	-	71.598

Erkenek HES	7	43	-
7.GAZİANTEP PROJESİ	-	-	37.108
Hancağız Barajı ve Sulaması	-	-	6.945
Kayacık Barajı ve Sulaması	-	-	20.000
Belkız-Nizip Pom. S	-	-	10.164
TOPLAM	5.304	20.098	631.125
MÜNFERİT PROJELER	14	42	39.114
Nusaybin Sulaması	-	-	8.600
Çağçağ HES	14	42	-
Akçakale YAS Sulaması	-	-	10.255
Ceylanpınar YAS Sula.	-	-	9.000
Hacıhıdır Projesi	-	-	2.080
Dumluca Projes	-	-	1.860
Bozova-Merkez Pom. Sul.	-	-	1.080
Paşabağ Sulaması	-	-	400
15. Bölge Küçük Su İşleri			900
20. Bölge Küçük Su İşleri			4.939
DİCLE HAVZASI			
Proje ve Üniteleri	Kurulu Güç (MW)	Enerji Üretimi GWh	Sulama Alanı (ha)
8.DİCLE-KRALKIZI PROJESİ	204	442	122.314
Kralkızı Barajı ve HES	94	146	-
Dicle Barajı ve HES	110	296	-
Dicle Sağ. Sahil Caz. Sulaması	-	-	54.279
Dicle Sağ Sahil Pom. Sul. (P2-P5)	-	-	23.085
Dicle Sağ Sahil Pom.Sul. (P3-P4)	-	-	44.950
9.BATMAN PROJESİ	198	483	37.351
Batman Barajı ve HES	198	483	-
Batman Sol Sahil Sulaması	-	-	18.758
Batman Sağ Sahil Caz. Sulaması	-	-	18.593
10.BATMAN-SİLVAN PROJESİ	240	964	245.372
Silvan Barajı ve HES	150	623	-
Kayser Barajı ve HES .	90	341	-
Dicle Sol Sahil Caz. Sul.	-	-	193.249
11. GARZAN PROJESİ	90	315	-
Garzan Barajı ve HES	90	315	-

12.ILISU PROJESİ	1.200	3.833	-
Ilisu Barajı ve HES	1.200	3.833	-
13. CİZRE PROJESİ	240	1.208	-
Cizre Brj. ve HES	240	1.208	-
TOPLAM	2.172	7.245	352.914
MÜNFERİT PROJELER	-	-	33.595
Devegeçidi Projesi	-	-	10.600
Silvan 1. ve 2. Ks. Sul	-	-	8.790
Nerdüş Sulaması	-	-	2.740
Çınar-Göksu Projesi	-	-	4.234
Garzan Kozluk Sulaması	-	-	3.973
10. Bölge Küçük Su İşleri	-	-	3.258
KÜÇÜK SU İŞLERİ	-	-	3.258

Kaynak: T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, 2013 Faaliyet Raporu, 2013, ss. 104-105.

1.9.2. Entegre Proje Yaklaşımı

GAP'ı diğer kalkınma projelerinden ayıran temel özelliği parçacı proje yaklaşımı yerine **entegre proje yaklaşımını** benimsemesidir. Proje planlama ve uygulamalarında birbiriyle ilintili birçok alanla ilgili planlama ve uygulamalar yapılması öngörülmüştür (Fazlıoğlu ve Biçer, 2009, s.1151).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ekonomik ve sosyal bütün sektörlerini etkileyecek olan çok geniş alanların sulamaya açılmasıyla başlayacak olan büyük bir değişim projesidir. Öncelikle Bölge ekonomisinin ticaret, ulaştırma, sanayi gibi tarım dışı sektörlerin tarımsal üretimdeki artıştan doğrudan etkilenmesiyle başlayacak olan değişim, daha sonra tarım dışı sektörlerin birbirinden etkilenmeleriyle de birçok boyut kazanacaktır. Tarımda sulamayla başlayıp, sanayi ve diğer hizmetlere yayılacak olan bu zincirleme reaksiyon hem çok değişik konularda gelişme ve geniş yatırım imkânları sağlarken hem de fiziki ve sosyal altyapıda önemli ihtiyaçlar doğuracaktır (GAP, *Bölgesel Kalkınma GAP'a Bakış*, 2012, s.9).

Yatırımlarda etkinliğin ve sosyo-ekonomik kalkınmanın sağlanması, birbirlerini tamamlayıcı nitelikteki yatırımların yer ve zaman itibariyle koordineli bir şekilde ele alınması gerekmektedir. Bu amaçla hazırlanan GAP Master Planı Nisan 1989'da tamamlanmıştır (GAP, 2013, s.4).

1.9.3. GAP Master Planı (1989)

GAP Master Planının temel hedefleri; bölge halkının yaşam kalitesini ve gelir düzeyini yükselterek diğer bölgelerle arasındaki gelişmişlik farkını ortadan kaldırmak, Bölge'nin büyük şehirlerinin nüfus emme kapasitesini iyileştirmek, kırsal alandaki verimliliği ve istihdam imkânlarını artırmak, ekonomik büyüme, sosyal istikrar ve ihracatı teşvik gibi ulusal kalkınma hedeflerine katkıda bulunmaktır (Ertuğrul, Besler ve Şimşek, 1998, s.3).

GAP Master Planı bölge kalkınması kapsamında, toprak ve su kaynaklarının geliştirilmesini, teknik ve mali kapasiteleri dikkate alarak, bir takvime bağlamış; bu değişimin 2005 yılı itibariyle sosyal ve ekonomik sektörlerde yaratacağı istihdamı, gelişmeyi, bunun getireceği nüfus büyüklüğü ile bu nüfusun kent ve kır bazında muhtemel dağılımı belirlenmiş; sağlık ve eğitim hizmetleriyle konut ve kentsel altyapı gereksinimlerini de makro düzeyde saptamış ve yıllara göre finans ihtiyacını belirlemiştir. GAP Master Planı, Bölge gelişmesinin alması gereken yolu belirleyen ve alt ölçeklerde üretilecek plan, proje ve programlar içinde bir rehber niteliği taşıyan kamu ağırlıklı çeşitli kamu kuruluşlarının kalkınma gayretlerinin bütünleştirilmesi ve eş güdümü kolaylaştıran bir plan niteliğindedir (GAP, *Ana Rapor*, 2002: Cilt 2, s. 4).

Birbirlerini tamamlayıcı nitelikte olan ve bir bütünlük teşkil eden hedeflere ulaşmak için GAP Master Planı 2005 yılına kadarki zaman perspektifi içinde dört temel strateji şu şekilde sıralanmıştır (GAP, *Sanayileşme Stratejisi*, 1997, s.2):

1. Arazi ve su kaynaklarını gerek sulama, gerekse kentsel endüstriyel kullanım amaçları için yönetmek ve geliştirmek,
2. Tarımla ilişkili ve yerel kaynaklara dayalı üretime özel ağırlık vererek imalat sanayilerini teşvik etmek,
3. Daha iyi tarımsal işletme yönetimi, tarımsal pratikler ve bitki desenleri uygulayarak arazi kullanımını geliştirmek,
4. Bölge halkının gereksinimlerini daha iyi karşılamak, nitelikli personeli Bölge'ye cezp etmek ve Bölge'de kalmasını temin etmek için sosyal hizmetleri ve kentsel altyapıyı iyileştirmek.

GAP Master Planı'nda plan dönemi başlangıcı 1985 yılı olarak kabul edilmiş. GAP'ta kişi başına düşen Gayrisafi Bölgesel Hasıla'nın (GSBH), Türkiye kişi başına düşen Gayrisafi Yurtiçi Hasılası'nın (GSYİH) % 47'si düzeyinde olduğu tahmin edilmiştir. GAP Master Planı'nda maksimum gelişme senaryosuna göre, GSBH'nin yılda % 7.7 oranında artması öngörülmektedir (GAP, 2013, s.4).

Master Plan Hedefleri şu şekilde sıralanmaktadır (GAP-EK, 2011, s.1);

- Yılda 27 milyar kilovat saat hidroelektrik enerji üretiminin sağlanması
- 3.8 milyon kişiye istihdam olanağı sağlanması
- 1.7 milyon hektar alanın sulanması (GAP Bölge Kalkınma Planı'nda sulanacak alan 1.82 milyon ha olarak hedeflenmiştir.)
- GSBH'da % 445 artış sağlanması
- Kişi başına gelirin % 209 artması hedeflenmiştir.

1.9.4. Sürdürülebilir İnsani Gelişme

GAP'ın sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı bölge halkının daha iyi bir yaşam kalitesine ulaşması için sosyal ve ekonomik tüm sektörlerde insanı merkez alan bir bölgesel kalkınma projesidir (Akın, 1999, s.77).

GAP, Bölge'nin insan kaynaklarının geliştirilmesi ve ulusal kaynakların rasyonel tahsisi ile Bölge'de sürdürülebilir insani gelişmeyi gerçekleştirmeyi doğal kaynaklarının mantıklı kullanımını hedeflemektedir. Proje Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile Türkiye'nin daha gelişmiş bölgeleri arasındaki farkı ortadan kaldırmayı ve eşitlikçi bir gelişmeye katkıda bulunmayı öngörmüştür (GAP, 2013, s.5).

Sürdürülebilirlik kavramı GAP Bölgesi'nde insani gelişmenin, sürdürülebilir kalkınmanın temelini oluşturması sonucu ortaya çıkmıştır. Bölge halkının yaşam standartlarını yükselterek, ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel boyutlarıyla gelişmeyi öngören proje etkinliklerinin, salt kamu kuruluşlarınca değil, özel sektör, Sivil Toplum Örgütleri (STÖ), yerel yönetimler ve bölge halkının katılımıyla planlanması ve uygulanması GAP'ın temel ilkesi olmuştur (Fazlıoğlu ve Biçer, 2009, s.1153).

Sürdürülebilirlik kavramı uluslararası kalkınma konularının önem kazanmasıyla beraber her ülke, kendi özel koşullarından yola çıkarak kendi sürdürülebilir kalkınma ölçütlerini belirlemek zorunda kalmıştır. 1995 yılı Mart ayında Türkiye'nin bu alandaki ihtiyaçlarını saptamak için GAP İdaresi, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (BMKP) ile birlikte Şanlıurfa'da bir seminer gerçekleştirmiştir (GAP, *Bölgesel Kalkınma GAP'a Bakış*, 2012, ss.10-11). GAP Bölgesi'nin kalkınma stratejisi ile ilgili her kesimin katıldığı etkin bir danışma ve katılım sürecinin sağlandığı bu seminerde hem seminerin sonuçlarına hem de GAP

Master Planı'nın hedef ve öngörülerine dayanarak, kalkınma süreci için "sürdürülebilirlik" anlamında şu hedefler benimsenmiştir (GAP, *Ana Rapor*, 2002, Cilt 2, ss.7-8):

1. Sağlık ve eğitim hizmetlerinin ülke düzeyine ulaşacak şekilde geliştirilmesi,
2. Kentlerde yaşam standartları ile kentsel ve toplumsal altyapının, daha sağlıklı kentsel çevreler oluşturmaya imkân tanıyacak şekilde iyileştirilmesi
3. Kırsal altyapının sulamada maksimum gelişmeye imkân tanıyacak şekilde tamamlanması,
4. Bölge'deki ekonomik koşulları mümkün olan en ileri düzeyde geliştirecek biçimde yatırımların artırılması,
5. Yeni istihdam imkânlarının yaratılması,
6. Mevcut ve yeni kurulacak sanayilerin altyapı ihtiyaçlarının karşılanması,
7. Karar alma ve proje uygulanmasında halk katılımının geliştirilmesi,
8. Bölge içi ve bölgeler arası ulaşılabilirliğin artırılması,
9. Suyun, havanın, toprağın ve bunlarla ilintili eko-sistemlerin öncelikli olarak korunması

GAP kapsamında sürdürülebilir kalkınmanın temel bileşenleri tarımsal, sosyal, çevresel, mekânsal, fiziksel, sürdürülebilirlik ile ekonomik geçerlilik olarak açıklanmıştır. Ekonomik geçerlilik etkin ve verimli projelerin uygulanması, istihdam imkânları ekonomik gelişme ve özel sektör katılımı ile çok yakından ilgilidir. Kültürel ve çevresel sürdürülebilirlik doğal kaynakların sürdürülebilirliğine, çevre ve kültürel mirasın korunmasına bağlıdır. Sosyal sürdürülebilirlik ise katılımcılık, adillik, eşitlik ve insan kaynaklarının gelişimi ilkelerinin benimsenmesi ile sağlanabilmektedir (GAP, *Bölgesel Kalkınma GAP'a Bakış*, 2012, s.11).

Öte yandan, sürdürülebilir kalkınma kamu sektörü ile birlikte halk katılımından ve özel sektörden oluşan bir tabana dayalıdır. Bu kapsamda, kamu yatırımları sürdürülebilir kalkınmada gerekli altyapıyı oluşturmak; özel sektör ağırlıklı olarak sanayi yatırımlarını gerçekleştirmek; halk ise planlamadan uygulamaya kadar her alanda gelişmenin içinde olmak durumundadır (GAP, 2013, s.5).

1.9.5. Bölge Kalkınma Planı (BKP)

GAP Master Planı'nda projenin 2005 yılında tamamlanması hedeflenmiş ancak planın yapımından sonra Türkiye'de ve Bölge'de plan çerçevesindeki öngörülere uymayan önemli gelişmeler (Irak Ambargosu, Körfez Savaşı, terör, ekonomik kriz) meydana gelmiştir. Özellikle 1990'ların ikinci yarısından sonra derinleşen kamu kesiminin finansal problemleri sebebiyle plan amaçlarından büyük ölçüde sapmış ve GAP'ın 2005 yılında tamamlanmasının imkansız olduğu anlaşılmıştır. Öte yandan, kalkınmanın sürdürülebilirliği, cinsiyet dengeli kalkınma, katılımcılık gibi kavramlar ön plana çıkmış, dünyada çevre konularına duyarlılık artmıştır. Bütün bu sebeplerden dolayı, Bölge kalkınmasına farklı bir yaklaşım getirecek yeni bir plan hazırlanması ihtiyacı doğmuştur (GAP, *Bölgesel Kalkınma GAP'a Bakış*, 2012, s.12).

Haziran 1998'de alınan Bakanlar Kurulu kararı ile GAP'taki bütün yatırımların tamamlanması için 2010 hedef yılı olarak belirlenmiş ve GAP'ın bütün sektörel bileşenleriyle birlikte varsayılan tarihte tamamlanması için gerekli planlama ve koordinasyon çalışmalarını yapma görevi GAP İdaresine verilmiştir. Böylece, 1989 yılından farklı olarak, insani gelişmeyi öncelikli amaç olarak kabul eden GAP Bölge Kalkınma Planı (BKP), sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı doğrultusunda ve çeşitli kesimlerden paydaşların etkin katılımıyla hazırlanmıştır. Plan, aynı zamanda

uygulanacak projeleri kapsayan eylem planını da içermektedir. Hazırlanan GAP Bölge Kalkınma Planı 6.11.2002 tarihli ve 2002/48 sayılı Başbakanlık Genelgesi ile ilgili kurum ve kuruluşlara gönderilmiştir (GAP, 2013, s.6).

Plan'ın hazırlanması aşamasında paydaşların talepleri doğrultusunda “insan kaynaklarının geliştirilmesi”, “kalkınma altyapılarının geliştirilmesi ve çevrenin korunması” ve “Bölge içi gelişmişlik farklarının azaltılması” hedefleri belirlenmiştir. Bölge Kalkınma Planı bu hedefler doğrultusunda hazırlanmıştır (GAP, *GAP'ta Son Durum 2012*, 2012, s.6).

BKP, GAP Master Planı'nda ve daha sonraki çalışmalarda belirlenen yatırımlar ve projelerin bütünü 2010 yılı itibariyle gerçekleşmesini varsaymakta ve yeni Kalkınma Planı'nın çıkış noktalarını oluşturan insan odaklılık, sürdürülebilirlik, katılımcılık, toplumsal gelişim ve insani gelişme gibi ilkeleri ön plana çıkarmaktadır. Plan, ülkenin içinde bulunduğu kamu maliyesindeki darboğazlar, ekonomik durum ve teknolojik kısıtlar göz önüne alınarak gerçekçi varsayımlara dayanan bir yaklaşımla hazırlanmıştır (GAP, 2013, s.6).

BKP' ye ilişkin başlıca temel göstergeler şöyle özetlenmiştir. Yatırımlar ve hâsılaya ilişkin değerler 1998 yılı fiyatlarıyla milyar dolar cinsinden verilmiştir (GAP, *Bölgesel Kalkınma GAP'a Bakış*, 2012, s.13).

TABLO 3: GAP Bölge Kalkınma Planı Temel Öngörülleri

	(Milyar Dolar)
Toplam Yatırımlar	23.4
-Kamu Yatırımları	12.0
-Özel Yatırımları	11.4
Bölgesel Hasıla	23.9
Toplam Sulama (brüt bin ha)	1.505.3
Toplam İstihdam (bin kişi)	3.305.1
Nüfus (Bin Kişi)	8.601.8

Kaynak: T.C. Kalkınma Bakanlığı Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Bölgesel Kalkınma Güneydoğu Anadolu Projesi'ne Bakış, 2012, s.13.

1.9.6. GAP Eylem Planı (2008-2012)

Entegre bir kalkınma projesi olan GAP, sektörler bazında dengesiz ve plansız bir gelişme seyretmiş, enerji dışındaki diğer sektörlerde hedeflenen gelişmeler sağlanamamıştır. Bölgedeki vatandaşların refah, mutluluk ve huzurunun artırılması için GAP'ın sosyal gelişme ve ekonomik kalkınma ile altyapı yatırımlarının gerçekleştirecek biçimde hızlandırılması gerekmektedir (TMMOB-RAPOR, 2008, s.7).

Bu kapsamda Eylem Planının öncelikli hedefleri katma değerli üretim biçimlerinin yaygınlaştırılması, ulusal ve uluslararası pazarlara entegrasyon sürecinin kolaylaştırılması, istihdamın artırılması, üretimde çeşitliliğin sağlanması, bölgenin potansiyelleri doğrultusunda özellikle tarımsal sanayinin ve turizmin geliştirilmesi, bölge ürün ve hizmetleri için olumlu bir marka imajının oluşturulmasının desteklenmesidir (GAP, *Bölgesel Kalkınma GAP'a Bakış*, 2012, s.17).

Bu bilgiler ışığında hükümet tarafından GAP Eylem Planı açıklanmıştır ve bölgenin sorunlarına çözüm olarak sunulmuştur. GAP Eylem Planını değerlendirmek ve incelemek amacıyla "GAP İZLEME KOMİSYONU" kurulmuştur. Bu

komisyon, planda yer alan ve almayan konuları, GAP ile ilgili süreçlerin nasıl işlediğini izleyerek, sonuçlarını kamuoyu ve halkla paylaşarak çalışmalarına devam edeceklerdir. Komisyon, TMMOB Diyarbakır İKK bileşenlerinin yönetim kurulu üyelerinden oluşmuştur. GAP Eylem Planı, 27 Mayıs 2008 tarihinde, Diyarbakır'da Başbakan Recep Tayyip Erdoğan Tarafından açıklanmıştır (TMMOB-RAPOR, 2008, s.7).

Eylem Planı Kapsamında (GAP-EK, 2011, s.12);

- Ekonomik Kalkınmanın Gerçekleştirilmesi
- Sosyal Gelişmenin Sağlanması
- Altyapının Geliştirilmesi
- Kurumsal Kapasitenin Geliştirilmesi

olmak üzere dört başlık altında açıklanmıştır.

TABLO 4: Plan Dönemine İlişkin Temel Öngörüler

EKSEN/EYLEM	TOPLAM FİNANSMAN İHTİYACI (BİN YTL)	HALİHAZIRDA ÖNGÖRÜLEN OLAĞAN KAYNAK (BİN YTL)	EYLEM PLANI SONUCUNDA EK FİNANSMAN İHTİYACI (BİN YTL)	MERKEZİ BÜTÇE DIŞI FİNANSMAN KAYNAK (BİN YTL)	2008-2012 MERKEZİ BÜTÇEDEN ÖNGÖRÜLEN EK KAYNAK (BİN YTL)
I.EKONOMİK KALKINMANIN GERÇEKLEŞTİRİLMESİ	1.344.213	247.377	1.096.836	0	1.096.836
CAZİBE MERKEZLERİ	265.000	0	265.000	0	265.000
TEŞVİK POLİTİKALARI	0	0	0	0	265.000
KOBİ DESTEKLERİ VE KÜMELENME	110.00	50.000	60.000	0	60.000
TEKNOPARKLAR	6.000	0	6.000	0	6.000
KÜLTÜR-TURİZM	192.024	62.170	129.854	0	129.854
DOĞAL KAYNAKLAR VE YENİLENEBİLİR ENERJİ	79.039	33.207	45.832	0	45.832
TARIM	692.150	102.000	590.150	0	590.150
II.SOSYAL GELİŞMENİN SAĞLANMASI	5.114.770	2.416.618	2.698.152	0	2.698.152
EĞİTİM	3.014.622	1.955.472	1.059.150	0	1.059.150
İSTİHDAM	347.819	8.490	339.329	0	339.329
SAĞLIK	999.190	412.000	587.190	0	587.190
SOSYAL HİZ. VE YARD.	345.839	11.756	334.083	0	334.083
KÜLTÜR SANAT SPOR	407.300	28.900	378.400	0	378.400
III.ALT YAPININ GELİŞTİRİLMESİ	20.099.067	4.622.808	15.476.259	4.882.046	10.594.213
SULAMA	11.323.949	600.000	10.723.949	1.939.398	8.784.551
ENERJİ	3.279.579	1.710.931	1.568.648	1.568.648	0
ULAŞTIRMA	1.977.550	610.108	1.367.442	0	1.367.442
SOSYAL FİZİKİ ALTYAPI	3.517.989	1.701.769	1.816.220	1.374.000	442.220
IV.KURUMSAL KAPASİTENİN GELİŞTİRİLMESİ	121.125	200	120.925	0	120.925
TAŞRA TEŞKİLATLARI	0	0	0	0	0
YEREL İDARELER VE BÖLGESEL KURULUŞLAR	121.125	200	120.925	0	120.925
GAP BKİ	0	0	0	0	0
YEDEK ÖDENEK	22.890	0	22.890	0	22.890
GENEL TOPLAM	26.702.065	7.287.003	19.415.062	4.882.046	14.533.016

KAYNAK: GAP Eylem Planı 2008-2012, 2008, s.15.

1.9.6.1. Ekonomik Kalkınmanın Gerçekleştirilmesi

Bu alanda Eylem Planı ile yapılacak müdahalelerin öncelikli hedefleri istihdamın artırılması, üretimde çeşitliliğin sağlanması, bölge ürün ve hizmetleri için ulusal ve uluslararası pazarlara entegrasyon sürecinin kolaylaştırılması ve Bölge'nin potansiyelleri doğrultusunda özellikle tarımsal sanayinin ve turizmin geliştirilmesi olumlu bir marka imajının yaratılması, yüksek katma değerli üretim şekillerinin yaygınlaştırılmasının desteklenmesidir (GAP, 2013, s.9).

Sağlanacak desteklerde şehir bazlı ulusal ve bölgesel nitelikli cazibe merkezleri oluşturulması benimsenmiş kaynak verimliliğini, eşgüdüm ve etkileşimi, getirisi en yüksek mekansal odaklanmayı ve bu yolla gelişme dinamiklerinin hızla harekete geçirilmesini temin etmektedir (GAP, *Bölgesel Kalkınma GAP'a Bakış*, 2012, s.17).

Teşvik politikaları, KOBİ desteklerinin niteliği ve kapsamı artırılacak, özellikle altyapısı gelişmiş üniversiteler bünyesinde teknopark uygulamaları yaygınlaştıracak, sanayi ve hizmet sektörlerinin güçlendirilmesi ve uzun vadeli rekabet gücünün geliştirilmesi, bölgenin yapısı ve niteliğine uygun küme geliştirme faaliyetleri yoğunlaştırılacak ve üniversiteler de dahil üretim süreçlerine katkı veren tüm paydaşlar arasındaki uyum ve etkileşim geliştirilecek, bilgi ve sermaye birikiminin artırılması amacıyla bölgesel potansiyellere uygun olarak yeniden şekillendirilecektir. (GAP-EP, 2008, s.21).

GAP Bölgesi'ndeki kültür varlıklarının korunarak turizm odaklı değerlendirilmesi, turizm çekim merkezleri oluşturulması ve turizmin çeşitlendirilmesi için gerekli çalışmaların yapılması, sit ve özel çevre koruma alanlarının, doğal zenginliklerin, istihdam ve sosyo-ekonomik kalkınmaya katkı

sağlanması amacıyla turizm altyapısının iyileştirilmesi, öngörülmüştür (GAP, *GAP'ta Son Durum 2012*, 2012, s.18).

Bölge'nin kırsal kesimdeki yaşam kalitesini artırmak ve kırsal kesimdeki üretim potansiyelini değerlendirmek için kırsal kalkınma programları uygulamalarına ağırlık verilmiştir. Bununla birlikte, göreceli rekabet üstünlüğünü sahip olduğu tarımsal sektöründe tarımsal örgütlenmenin teşviki ve organik tarım faaliyetlerinin yaygınlaştırılması, tarımsal işletmelere yönelik yatırım desteği sağlanması planlanmıştır. (GAP, 2013, s.9).

Ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesi için 1.344.213.000 TL kaynak öngörülmüş, bunun 247.377.000 TL'sinin planlamada öngörülmüş kaynak olduğu, 1.096.836.000 TL kaynağın merkezi bütçeden karşılanacağı belirtilmiştir. Ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesi ile ilgili cazibe merkezlerinin oluşturulması ile ilgili 1, KOBİ destekleme kümelenme ile ilgili 3, teşvik politikaları ile ilgili 2, kültür turizm ile ilgili 3, teknoparklar ile ilgili 1, tarımla ilgili 3, doğal kaynaklar ve yenilenebilir enerji ile ilgili 2 olmak üzere toplam 15 eylem yer almaktadır (TMMOB-RAPORU, 2008, s.22).

1.9.6.2. Sosyal Gelişmenin Sağlanması

GAP Bölgesi sağlık, sosyal koruma, istihdam ve eğitim gibi sosyal çevrelerde ülke ortalamalarının gerisinde olduğundan dolayı bölgenin kalkınması için ekonomik büyüme ile birlikte birey ve grupların sosyal ve ekonomik hayata aktif katılımlarının artırılması ve yaşam standartlarının yükseltilmesi, sosyal dayanışma ve bütünleşmenin artırılması gerekmektedir (GAP-EP, 2008, s.35).

Plan'da eğitime erişimin artırılması ve kalitenin geliştirilmesi için bütün eğitim aşamalarında fiziki ve beşeri altyapı geliştirilerek fırsat eşitliğinin sağlanması, okullaşma oranlarının yükseltilmesi ve derslik başına düşen öğrenci sayısının ülke ortalamasına yaklaştırılması öngörülmüştür. Yükseköğretimde de fiziki ve beşeri altyapının geliştirilmesi hedeflenmiştir (GAP, *Bölgesel Kalkınma GAP'a Bakış*, 2012, s.18).

Sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi için koruyucu sağlık hizmetleri çerçevesinde Bölge'deki illerin tamamında aile hekimliği uygulamasının başlatılması öngörülmüş hastanelerde nitelikli oda sistemine geçilmesi ve 10.000 kişiye düşen yatak sayısı 20'ye çıkartılması hedeflenmiştir. (GAP, 2013, s.10).

İşsizliğin ve kayıt dışı istihdamın azaltılması, istihdamın artırılması, işgücünün kalitesinin yükseltilmesi ile sosyal entegrasyonun sağlanması amacıyla başta gençler ve kadınlar olmak üzere kırılgan grupların istihdama katılımlarının kolaylaştırılması önem arz etmektedir. Yoksul kesimin acil ihtiyaçlarının karşılanması ve aynı zamanda bu kesimlerin üretken duruma getirilmesi kapsamında bireylere yönelik beceri kazandırma, meslek edindirme ve kişilerin kendi işlerini kurmalarına yönelik danışmanlık ve eğitim hizmetleri verilecektir. Sosyal koruma ağı, sosyo-ekonomik ve yerel şartlar dikkate alınarak, bölge nüfusunun tümünü içeren, kırılgan grupları aile temelli politikalarla topluma entegre eden, yoksulluk ve sosyal dışlanma riskini en aza indiren etkin bir yapıya ulaştırılacaktır. (GAP-EP, 2008, s.35).

Kültür, sanat ve spor alanlarında Bölge'deki tesis ihtiyacının giderilmesi ve mevcut tesislerinin fiziki durumlarının iyileştirilerek bütün toplum kesimlerinin kolay erişiminin sağlanması amaçlanmıştır.

GAP Bölgesi'nde GAP Eylem Planı ile uygulamaya ilk kez başlanan bir program da Sosyal Destek Programı (SODES) uygulamalarıdır. SODES'in en önemli amacı Bölge'nin beşeri sermayesinin güçlendirilmesi ve toplumsal bütünleşme sürecine destek olmasıdır. Yerel düzeyde hazırlanan ve uygulanan SODES projeleri, Bölge'deki genç, çocuk ve kadınların kendilerini daha iyi ifade etmelerine katkı vermeyi hedefleyen ve bu alanlarda hazırlanan projelerin desteklenmesi amacıyla istihdam edilebilirliği artırmayı, toplum dezavantajlı kesimlerinin sosyal ve ekonomik hayata daha fazla katılmalarını sağlamayı ve sanatsal, kültürel ve sportif faaliyetleri geliştirilmesi öngörülmüştür (GAP, 2013, s.10).

Sosyal gelişmenin sağlanması için 5.114.770.000 TL kaynak öngörülmüş, bunun 2.416.618.000 TL'sinin planlamada öngörülmüş kaynak olduğu, 2.698.152.000 TL kaynağın merkezi bütçeden karşılanacağı belirtilmiştir. Sosyal gelişmenin sağlanması için eğitim ile ilgili 6, sağlık ile ilgili 3, istihdam ile ilgili 8, kültür sanat spor ile ilgili 3, sosyal hizmet ve yardımlar ile ilgili 9 olmak üzere toplam 29 eylem yer almaktadır (TMMOB-RAPOR, 2008, s.42).

1.9.6.3. Altyapının Geliştirilmesi

Bölgenin göreceli avantajının bulunduğu su ve toprak kaynaklarının ekonomiye kazandırılabilmesi için sulama altyapısının tamamlanması GAP'ın öncelikli hedefidir. Bölgede kaliteli ve yeterli altyapı hizmetlerinin sağlanması, ekonomik dönüşümün gerçekleştirilmesi ve sosyal gelişmenin hızlandırılmasında temel belirleyici unsurlardandır (GAP, *GAP'ta Son Durum 2012*, 2012, s.10).

GAP'ta yer alan yaklaşık 1.8 milyon hektarlık nihai sulama hedefinin 2012 yılına kadar 1 milyon 060 bin hektarlık kısmının tamamlanması öngörülmüş GAP sulama programı incelenerek ana kanal inşaatı süren, su kaynağı hazır, tasarımı

büyük ölçüde tamamlanmış ve cazibeyle sulama yapacak projeler ile ekonomik görülen birinci aşama pompaj sulamalarının tamamlanması hedeflenmiştir (GAP, 2013, s.10).

Bölge’de sosyal ve ekonomik hayatın geliştirilmesine katkı sağlamak amacıyla elektrik dağıtım ve iletim ile doğalgaz iletim ve dağıtım altyapılarının GAP’ın en büyük tesislerinden biri olan Ilısu Barajı’nın inşaatının tamamlanması plan’da bulunan eylemlerdir (GAP, *Bölgesel Kalkınma GAP’a Bakış*, 2012, s.20).

Gaziantep-Şanlıurfa otoyolu başta olmak üzere, Şanlıurfa-Kızıltepe-Silopi, Diyarbakır-Batman, Şanlıurfa-Diyarbakır, Şanlıurfa-Akçakale, Diyarbakır-Mardin gibi ana karayolu güzergâhlarının çok şeritli hale getirilmesi, Bölge’de son yıllarda yaşanan nüfus artışı ve ekonomik faaliyetin gerekli kıldığı ulaşım darboğazlarının giderilmesi öngörülmüştür. Öte yandan bölge için büyük öneme sahip olan hava ulaşımı altyapısının uluslararası bağlantılar da dikkate alınarak güçlendirilmesi hedeflenmiştir (GAP-EP, 2008, s.57).

KSS, OSB ve diğer ortak ticaret ve sanayi altyapıları güçlendirilmesi, konut ihtiyacının karşılaştırılması, sınır ticaretini kolaylaştırıcı altyapının geliştirilmesi, şehir merkezlerinde yapı kalitesinin artırılması, içme suyu, atık su ve katı atık altyapısının geliştirilmesi Plan’ın hedefleri arasında yer almıştır (GAP, *GAP’ta Son Durum 2012*, 2012, s.10).

Altyapının geliştirilmesi için 20.099.067.000 TL kaynak öngörülmüş, bunun 4.622.808.000 TL’sinin planlamada öngörülmüş kaynak olduğu, 4.882.046.000 TL kaynağın dış kaynakla karşılanacağı, 10.594.213.000 TL merkezi bütçeden karşılanacağı belirtilmiş, kaynağın nereden bulunacağına dair bir veri sunulmuştur. Eylem Planında altyapının geliştirilmesi başlığı altında sulama ile ilgili 7, enerji ile

ilgili 3, ulaştırma ile ilgili 1, sosyal fiziki altyapı ile ilgili 9 olmak üzere toplam 20 eylem yer almaktadır (TMMOB-RAPOR, 2008, s.57).

1.9.6.4. Kurumsal Kapasitenin Geliştirilmesi

Bölgede gerek bölgesel nitelikli kuruluşların gerekse de merkezi kuruluşların insan kaynakları başta olmak üzere kurumsal gelişimlerinin desteklenmesi için her türlü proje ve faaliyetin etkin bir şekilde planlanması, izlenmesi, uygulanması, değerlendirilmesi ve denetimi gerekmektedir (GAP-EP, 2008, s.73).

Bu kapsamda yasal süreci tamamlanan ve Bölge'nin tamamını kapsayan Gaziantep (Adıyaman, Gaziantep, Kilis), Mardin (Batman, Mardin, Siirt, Şırnak) ve Şanlıurfa (Diyarbakır, Şanlıurfa) bölgelerindeki kalkınma ajanslarının en kısa zamanda kurularak faaliyete geçirilmesi öngörülmüştür (GAP, *GAP'ta Son Durum 2012*, 2012, s.11).

Bölge'de kalkınma hedeflerine uygun olarak faaliyet gösteren özel sektör kuruluşları, meslek kuruluşları ve STK'ların gelişiminin desteklenmesi, yerel idarelerin hizmet verme ve kalkınma konusundaki etkinlik ve olanakların artırılması, kendi aralarında ve ilgili kamu kuruluşlarıyla işbirliği içinde çalışabilmeleri için çok yönlü destekler sağlanarak Bölge'nin sosyal-kurumsal sermayesinin güçlendirilmesi bu eksen altındaki eylemlerdir (GAP, 2013, s.11).

Kurumsal kapasitenin geliştirilmesi için 121.125.000 TL kaynak öngörülmüştür, bunun 200.000 TL'sinin planlamada öngörülmüş kaynak olduğu, 120.925.000 TL kaynağın merkezi bütçeden karşılanacağı belirtilmiş, kaynağın nereden bulunacağına dair bir veri sunulmuştur. Eylem Planında kurumsal kapasitenin geliştirilmesi başlığı altında taşra teşkilatları ile ilgili 4, yerel idareler ve

bölgesel kuruluşlar ile ilgili 4, GAP Bölge Kalkınma İdaresi ile ilgili 1 olmak üzere toplam 9 eylem tanımlanmıştır (TMMOB-RAPOR, 2008, s.80).

İKİNCİ BÖLÜM

GAP BÖLGESİ'NİN SEKTÖREL YAPISI

2.1. TARIM SEKTÖRÜ

Gaziantep ili haricindeki diğer Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki illerde ekonomik yaşam daha çok tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Nüfusun ekonomik ve sosyal nitelikleri içeren 2000 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre; 12 yaş ve üzeri bölge aktif nüfusu % 61.4'ü tarım sektöründe çalışmaktadır. Tarım sektörünün bölge GSYİH'sı içindeki payı 2000 yılı itibariyle % 24.4 seviyesinde gerçekleştirilmiştir. Bölge tarımsal hâsılasının Türkiye tarımsal hâsılası içindeki payının ortalama % 8-10 seviyesindedir. Bölgede tarım sektöründe çalışan nüfus oranı % 48.4 olup bu oran Türkiye ortalamasının çok üstündedir. (GENÇ, 2003, s.44).

Bölge'nin yaklaşık 2.1 milyon ha'lık brüt alan sulama potansiyeline sahip olup bu miktar Türkiye'nin ekonomik olarak sulanabilir arazisinin % 20'sini oluşturmaktadır. Dicle ve Fırat nehir havzalarında, DSİ Genel Müdürlüğü, münferit projelerle birlikte, toplam olarak 1.8 milyon ha'lık brüt alanda sulama olanağı oluşturulacaktır. Ayrıca, halk sulamalarının 100 bin ha ve mülga Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü (KHGM) projelerinin 200 bin ha brüt alanda sulama potansiyelinin bulunduğu tespit edilmiştir (GAP, *Bölgesel Kalkınma GAP'a Bakış*, 2012, s. 39).

Bölge kırsal alanı üretim olanaklarına ve agro-ekolojik yapılara sahip olup planlama çalışmalarında, agro-ekolojik açıdan birbirinde farklı 22 adet bölge tespit

edilmiştir. Sulama alanları ile sulama dışı alanların gelir yapıları farklı potansiyel taşıyıp bölgelerin alt bölgeleri de farklı gelir olanaklarına sahip bulunmaktadır. GAP İdaresi tarafından Bölge'nin 7 iline bağlı 21 köyünde gerçekleştirilen bir gözlem çalışmasının sonuçlarına göre, dağlık bölgelerdeki köylerin gelir düzeyi, ovada ve çok sınırlı alanda sulama olanağına sahip olan köylerdeki gelirin ancak 1/3'ü düzeyinde olmaktadır (GAP, 2013, ss.26-27).

2.2. ENERJİ SEKTÖRÜ

Enerji sektörünün gelişimi çok uygundur. GAP'a yapılan yatırımlardan toplam üretilen enerji değerinden anlaşılıyor ki, bölgede enerjinin gelişimi için en çok yatırım yapılan alandır. GAP kapsamında bölge enerji sektörüne yapılan yatırımdan çok daha fazla üretim elde ediliyor (Altınbilek ve Tortajada, 2012, s.195).

Kaynak çeşitliliği bakımından bölgedeki enerji sektörü zengindir. Hidroelektrik santraller ve termik santraller ile elektrik enerjisi üretimi yapılmaktadır. Kuyulardan çıkarılan petrol TÜRPAŞ'ın dört rafinerisinden biri olan Batman rafinerisinde değerlendirilmekte ve bölge içinde tüketimi az da olsa gerçekleşen doğal gaz üretimi yapılmaktadır. Fırat ve Dicle nehirleri üzerine kurulu hidroelektrik santraller ile asfaltit veya fueloil kaynaklı termik santraller elektrik enerjisi üreten santrallerdir (GAP, GAP ve Enerji, 2012, s.11).

GAP'ın enerji projelerinin uygulama programında tasarlandığı biçimde tamamlanması sonucu Fırat Havzasında 5.318 MW kurulu güç kapasitesiyle yılda ortalama 20.140 GWh/yıl ve Dicle Havzasından 2.172 MW kurulu güç kapasitesiyle yılda ortalama 7.244 GWh/yıl olmak üzere toplam 7.490 MW kurulu güç kapasitesiyle yılda ortalama 27.384 GWh/yıl enerji üretilecektir. Bu, Türkiye'nin

ekonomik olarak gerçekleştirilebilir elektrik enerjisi potansiyelinin % 22'sine eşit demektir (Sorgu, 2002, s.341).

Aralık 2003 itibariyle, 13 baraj tamamlanmıştır. Bu barajların 7'si Türkiye'nin hidroelektrik ihtiyacının yaklaşık öte birinin üreten kombine hidroelektrik santralleridir. şu anda, 7 hidrolik santral faaliyette bulunmakta ve 1 HES yapım aşamasındadır. 2003 yılında Türkiye'de yaklaşık 35.3 milyar kWh hidrolik enerji üretilmiştir. Toplamda GAP'ın payı % 43 ile 15.3 milyar kWh üretilmiştir (GAP, 2004, ss.4-5).

Türkiye'deki petrol kuyularının büyük bir bölümü Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndedir. Petrol İşleri Genel Müdürlüğü verilerine göre üretim yapılan 1.495 petrol kuyusunun 1.385'i Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, bunların 724' ise sadece Batman'da yer almaktadır. Petrol retimi bölgede 1948 yılında başlamıştır. 2009 yılı sonu itibariyle 339.585.202 varil değerine ulaşmıştır. Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) verilerine göre 2009 yılında petrol üretimi yaklaşık 9 milyon varil, 2010 yılında ise yaklaşık 10 milyon varil olarak gerçekleşmiştir (GAP, GAP ve Enerji, 2012, ss.34-35).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi tarıma dayalı bir bölge olduğundan dolayı kurulan sanayi tesisleri de çoğunlukla tarıma dayalıdır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi güneş enerjisinin daha fazla olduğundan dolayı tarım ve endüstrisinin gelişmesine katkıda bulunmak için güneş enerjisinden yararlanılabilir. Bölgede endüstrinin gelişmesine paralel olarak enerji talebi de sürekli artmaktadır. Bu bölgede; soğutma, kurutma, sulama, ısıtma ve elektrik üretim uygulamalarında güneşin ısı enerjisi kullanılabilir (Yeşilata ve diğerleri, 2011, s.54).

GAP Bölgesi yenilenebilir enerji kaynakları açısından değerlendirildiğinde; rüzgâr enerjisi bakımından Türkiye ortalamasının altında, güneş enerjisi bakımında Türkiye ortalamasının üzerinde bir üretim kapasitesine sahiptir. Jeotermal enerjisi bakımından, jeotermal kaynaklara sahiptir fakat ilave teknolojiler kullanılmadığı için, bu kaynaklar sera, termal tesis ve ısıtma amacıyla kullanıma uygundur (GAP, GAP ve Enerji, 2012, s.75).

Türkiye önemli miktarda maden ve hammadde kaynağı olan maden çeşitliliği ve rezerv açısından oldukça zengin olup GAP bölgesi bu anlamda şanslı ve zengin bir bölgedir. Fakat eldeki mevcut kaynaklardan yeterince yararlanılamamakta, hammaddelerin işlenerek yatırımlara dönüştürülmesine ilgisiz kalınmaktadır. Dünyada enerji kaynaklarına olan talebin artmasının nedeni nüfus artışı ve teknolojik gelişmelerle birlikte ekonomide politik pazarlıkları ve krizleri getirmesidir. Bu sebeple ülkeler daha güvenilir enerji kaynaklarına veya kendi öz kaynaklarına yönelmeleri gerekliliğini ortaya koymuşlardır. Türkiye’de de enerjinin hem ekonomik açıdan hem de stratejik açıdan öneme sahip olması, mümkün olduğu ölçüde yerli kaynaklara yönelme zorunluluğunu gündeme getirmiştir. Çünkü bir ülkenin ulusal gücü yaşam düzeyi o yerde bulunan ve gerektiği şekilde değerlendirilen doğal kaynakların çokluğuna ve niteliğine bağlı olup GAP Bölgesi de sayılan bütün özellikleri taşıdığından, bölgedeki madencilik sektörünün gelişimini canlandırmak gerekmektedir. Bunun için yeni stratejiler, hedefler, amaçlar, politikalar, kurumsal ve yasal düzenlemeler, öncelikler, çözüm önerileri ve sorumlu kuruluşların tespit edilmesi gibi çalışmaların yapılması gerekmektedir (Özel, 2001, s.31).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi kömür oluşumları açısından da önemli bir rezerve sahiptir. Özellikle bölgenin Diyarbakır-Hazro ile Dadaş oluşumları,

Adıyaman Gölbaşı oluşumları her ne kadar kömür sınıflaması içinde yer almasa da Şırnak-Silopi-Cizre asfaltit filonla en büyük rezerve sahip oluşumları olarak karşımıza çıkmaktadır (GAP, GAP ve Enerji, 2012, s.53).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi madenler yönünden zengin bir bölgemizdir. Asfaltit, fosfat (Mazıdağı), petrol (Adıyaman, Batman), bakır (Ergani), kurşun ve kömür (Cizre, Hazro) olmak üzere değişik miktar ve kalitede çok sayıda maden yatağı yer almakta ve çakmak taşlarının neredeyse tamamı bölgede bulunmaktadır (Demir, 2003, s.198).

Mardin'e bağlı Nusaybin ilçesindeki Çamurlu Sahası bölgedeki doğal gaz açısından en avantajlı alandır. Çamurlu'nun günlük üretim hacmi 40.000 m³'tür. Öte yandan iç ihtiyaç olarak Çamurlu Petrol Proses Tesisleri'nin enerjisi de sağlanmakta ve yapılan çalışmalar sonucunda günlük üretim yaklaşık 100.000 m³ civarındadır. Ayrıca Nusaybin'de petrol üretiminde basınç oluşturmak amacıyla kullanılan CO₂ (karbondioksit) üretilmektedir. Bu yöntemle % 10 ek petrol üretim artışı gerçekleştirilmiştir (GAP, GAP ve Enerji, 2012, s.37).

Son dönemlerde söz konusu olan yenilenebilir enerji kaynakları GAP bölgesi içinde önem taşımaktadır. Yenilenebilir enerji, "doğanın kendi evrimi içinde kullanılmasından sonraki zaman periyodunda aynen mevcut olabilen enerji kaynağı" olarak tanımlanmaktadır (Aktacir, 2011, s.6). GAP bölgesi yenilenebilir enerjideki çeşitlilik ve zengin potansiyeli ile dünyada sayılı ve şanslı bölgelerden biridir (Aktacir, 2011, s.10).

Bölge rüzgâr enerjisi bakımında yeterli kaynağa sahip değildir. Fakat sınırlı alanlarda bu tür bir üretimin gerçekleştirilmesi söz konusu olabilir. Rüzgâr santrali yatırımının yapılabilmesi için 50 metredeki rüzgar hızının 7 m/s veya üzeri olması

gerekir. 50 metredeki kapasite faktörü % 35 veya üzeri olmalıdır. Bölgede toplam 54 rüzgâr türbini bulunmaktadır. Bu türbinlerden 850-900 milyon kWh üretim yapılmaktadır (GAP, GAP ve Enerji, 2012, ss.76-77).

GAP Yenilenebilir Enerji ve Enerji Verimliliği (GAP-YENEV) Kalkınma Bakanlığı tarafından kabul edilerek 2011 yılı yatırım programına alınmış AR-GE Merkezi Projesinde; başta GAP-BKİ Başkanlığı olmak üzere Karacadağ Kalkınma Ajansı, Şanlıurfa Ticaret ve Sanayi Odası, Şanlıurfa Belediyesi, Şanlıurfa Valiliği ve Dicle Kalkınma Ajansı, ‘‘destekleyen kuruluşlar’’ olarak yer almaktadır (Yeşilata, 2013, s.19).

Adıyaman, Gaziantep ve Kilis illeri Türkiye'nin güneş enerji potansiyeli yüksek olan illeridir. Toplam güneşlenme süresi bakımından Güneydoğu Anadolu Bölgesi Türkiye ortalamasının üstündedir. Ortalama güneş radyasyonu 1600-1700 kWh/m²-yıl seviyelerinde bulunmaktadır. Su ısıtma sistemlerinde güneş enerjisi kullanılarak az da olsa faydalanılmaktadır. Gaziantep'in ortalama güneşlenme süresi en az Aralık ayında 4.38 saat, en fazla ise Temmuz ayında 11.74 saat olarak tespit edilmiştir (GAP, GAP ve Enerji, 2012, s.82).

Dicle Üniversitesi Meslek Yüksel Okulu Elektronik Bölümünde güneş enerjisinden elektrik üretmek amacıyla araştırma yapan bir grup öğrenci, suyun sıcaklık farkından yola çıkarak geliştirdikleri sistemle elektrik üretti. Yenilenebilir enerji üretiminde yeni bir yöntem olarak kullanılabilen bu sistem özellikle güneş alma süresinin uzun olduğu bölgelerde verimlilik ve çalışma açısından dünyada bir ilk olma özelliği taşımaktadır. 24 saat kesintisiz elektrik üretebilen bu yöntem küçük prototipiyle bir odanın bilgisayar, televizyon ve aydınlatılması için gerekli enerjiyi

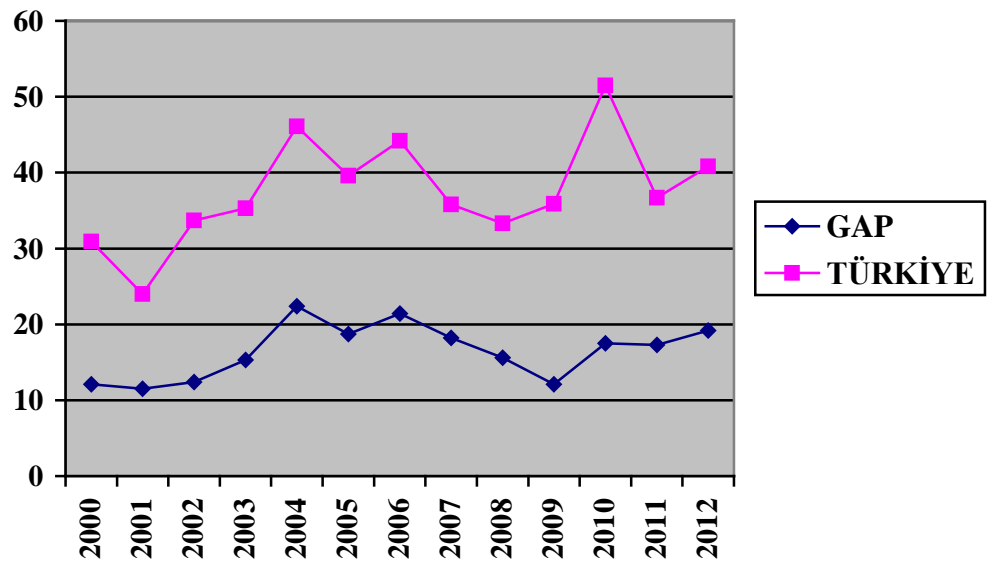
üretebiliyor. Üniversite, bu sistemin patentini alarak, Diyarbakır'da üretime başlanması için gerekli girişimlere başladı (Yeşilata, 2012, No 11, s.1).

Batman Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Başkanlığı'nca desteklenen Fizik Bölümü tarafından yürütülen "Batman'ın İklim Koşullarında Eğimli Yüzeyle Gelen Güneş Işınımının Farklı Açılı Değerlerinde Belirlenmesi" başlıklı projede alınan verilere göre güneş enerjisi sistemleri için çeşitli mühendislik hesaplamalarında, eğik düzleme gelen güneş ışınımına ihtiyaç olduğu görülmüştür. Dünyadaki çoğu meteoroloji istasyonunda, yatay düzlemdeki güneş ışınım ölçümleri alınırken, sadece birkaçında eğik düzlemdeki güneş ışınım değerleri ölçüldüğünden dolayı eğik düzleme gelen güneş ışınımı, yatay düzleme gelen güneş ışınımından yararlanan değişik varsayım yöntemlerinden hesaplanmaktadır. Çalışmanın amacı Batman'da saatlik güneş ışınımının farklı açılar için ölçülmesi olup bu özellikleri incelemek üzere piranometre ölçümlerinden yararlanılacaktır. Ölçümlerden elde edilen bu veriler eğik düzlemdeki çeşitli güneş ışınım modelleri ile karşılaştırılarak, Batman için uygun modeller tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu tespitler örneğin, tarla sulamaları, enerji ihtiyacı, konut ve su ısıtımını gibi uygulamalarda sistem kurulmadan önce bu rapor sonucunda elde edilecek açılı değerleri fotovoltaik modüllerin yerleşiminde önemli bir etken olacaktır (Yeşilata, 2011, No 5, s.1).

GAP çerçevesinde 2011 yılı itibarıyla 10 hidroelektrik santrali tamamlanmış; GAP enerji yatırımlarında % 74 oranında fiziki gerçekleşme sağlanmıştır. Bu çerçevede GAP, belli bir zamandan beri Türkiye ekonomisine ve Bölge halkının refahına doğrudan katkı sağlamaktadır (GAP, *Bölgesel Kalkınma GAP'a Bakış*, 2012, s.47).

2011 yılında ülke genelinde üretilen 38.9 milyar kilovat-saat hidrolik enerji içinde GAP 'ın payı 17.3 milyar kilovat-saat ile % 44 olmuştur. Yine 2011 yılında Türkiye'nin 228.4 milyar kilovat-saatlik toplam enerji üretimi (termik, rüzgar, hidrolik ve diğer) içinde GAP 'ın payı % 7.6 olmuştur (GAP, *GAP'ta Son Durum 2012*, 2012, s.28).

GRAFİK 1: Hidrolik Enerji Üretiminde GAP-Türkiye Karşılaştırması (Milyar kWh)

KAYNAK: Türkiye Elektrik İletim A.Ş Genel Müdürlüğü (TEİAŞ), Hidrolik Enerji Üretim, 2000-2012. <http://www.teias.gov.tr/TurkiyeElektrikIstatistikleri.aspx>

2000 yılında ülke genelinde 30.9 milyar kilovat-saat hidrolik enerji içinde GAP'ın payı 12.1 milyar kilovat-saat ile % 39.2'dir. 2012 yılında ülke genelinde üretilen 40.8 milyar kilovat-saat hidrolik enerji içinde GAP'ın payı 19.2 milyar kilovat-saat ile % 47.1'dir. Grafikte görüldüğü gibi hem GAP'ta hem de Türkiye'de hidrolik enerji üretiminde yıllar itibariyle dalgalanmalar görülmektedir (Grafik 1).

2.3. SANAYİ SEKTÖRÜ

Türkiye ekonomisinde GAP bölgesel kalkınma projesi bölgeler arası dengesizlikleri gidermede en önemli projedir. GAP projesinin kapsadığı illerin sanayisi tekstil ve gıda sektörü olmak üzere iki temel faktöre dayanmaktadır (Eşiyok, 2002, s.23)

GAP tarımsal girdi refahını artırdığı gibi küçük ve orta ölçekli sanayi işletmelerinin teşvikini de artırmıştır. GAP devreye girdikten sonra bölgenin illerinde sanayi birimlerinin sayısı önemli ölçüde arttı. Bunların çoğu, pamuk işleme, tekstil, iplik, gıda işleme gibi tarıma dayalı endüstrilerdir (Republic Of Turkey, 2003, s. 118).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde sanayi yatırımlarının artması, sınaî gelişmenin hızlanması, özel sektörün Bölge'de yatırım yapmasının sağlanması için sanayi altyapısının tamamlanması çalışmaları kamu yatırımları kapsamında yürütülmektedir (GAP, 2001 Faaliyet Raporu, 2002, s.17).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin, ülkenin diğer bölgelerle karşılaştırıldığında, imalat sanayi yapısı, istihdam, işyeri ve yaratılan katma değer açısından geliştirmeye ve desteklenmeye gereksinimi olduğu ortaya çıkmaktadır (Paksoy ve Aydoğdu, 2010, s.115).

GAP Master Planı'nda 2005 yılı için sanayinin bölge ekonomisinde % 25, tarımın % 23'lik bir paya sahip olacağı, hizmet sektörünün payının da % 52'ye ulaşacağı ve bölgenin tüm ekonomik faaliyetlerinin yarısında daha fazlasını olduğu tahmin edilmektedir (Saraçoğlu, 2012, s.2).

GAP Bölgesinde sanayinin geleceği tarıma dayalıdır. GAP'la birlikte Bölge'de hem sosyal yaşamda hem de tarım ve sanayide değişimler ve gelişmeler

yaşanmaktadır. Sosyal ve ekonomik değişimin hızı her yönüyle artmaya başlamıştır. Bunun sebebi özellikle tarımsal alanların sulamaya açılması üretimde önemli artışlar olmakta ve tarımsal girdileri ham madde olarak kullanan sanayi dalı tekstil ve gıda, hızla gelişme sürecine girmiş bulunmaktadır (GAP, 2013, s.34).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde sanayi sektörünün gelişmemesinin en önemli nedenlerinden biri alt yapı eksikliğidir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde sanayi sektörünün gelişmesinin olumsuz yönde etkilenmesi mevcut altyapı tesislerinin yetersiz olması ve yeterli altyapı yatırımlarının yapılmamasıdır. Bölgenin başta enerji ve ulaşım alt yapısında olmak üzere diğer sektörlerdeki alınacak önemli mesafeler, bölge sanayi üretiminde önemli artışlar yaratabileceği gibi aynı zamanda turizm, ticaret ve diğer sektörlerde de önemli boyutlarda üretim artışı sağlayabilecektir. Bununla birlikte bölgenin sanayi açısından da bir cazibe merkezi haline gelmesi GAP çerçevesinde yürütülmekte olan enerji yatırımlarının tam olarak hizmete geçmesiyle birlikte sağlanacaktır (Genç, 2003, ss.37-38).

Organize Sanayi Bölgeleri: 16 adet OSB projesi 2012 yılı sonu itibariyle tamamlanmıştır. OSB projeleri kapsamında toplam 1.393 firma faaliyete girmiş olup, toplam 97.082 kişi istihdam edilmiştir. 3 OSB projesi inşaatı devam etmektedir (GAP, 2013, s.38-39).

Küçük Sanayi Siteleri: 35 adet KSS 2012 yılı sonu itibariyle tamamlanmıştır. KSS projeleri kapsamında 9.647 adet işyeri mevcut olup, 7.400 işyeri doludur. 5 KSS inşaatı devam etmektedir (GAP, 2013, s.40-41).

2.4. ULAŞTIRMA SEKTÖRÜ

Bölge'nin sosyo-ekonomik yapısının değişmesi, üretim düzeyinin yükselmesi, kısaca GAP'ın başarısı, Bölge'nin ulaşım sisteminin gelişmesi ile

bağlantılıdır. Ulaşım sistemlerinin halkın sağlık, eğitim, öğretim gibi alanlarda kısıtlı imkânlardan yeterince yararlanmalarının sağlanması, toplumun etkinliğinin ve verimliliğinin artması ve ürünlerin pazarlara gecikmeden ve bozulmadan ulaştırılması yönünden hayati bir önemi vardır. Diğer bir ifade ile, ulaşım doğal ve insan kaynakların gelişmesini sağlayan, kültürel ve ekonomik bir olgudur (GAP, 1993, s.23).

1988 yılı ulaşım planlama çalışmalarında temel yıl seçilmiştir. Ulaşım sistemlerinin alt yapısı ve diğer incelemeler bu seçime uygun olarak yapılmıştır. Bu çerçevede mevcut ulaşım alt yapısının yanında Bölgenin sosyo-ekonomik durumunu ortaya çıkaracak veri ve parametreler saptanmış, limanlar, karayolu, boru hatlarından oluşan alt yapı sistemlerinin envanteri ve fiziki özellikleri incelenerek kapasiteleri hesaplanmıştır (SU/YAPI, 2008, s.2).

2011 sonu itibariyle GAP Bölgesi'nde **karayolu** ağı uzunluğu 36.604 km'dir. Bunun; 6.006 km'si devlet ve il yolu, 291 km'si otoyol ve 29.412 km'si ise köy yoludur. 2011 yılı itibariyle; otoyol şebekesinin % 13.73'ü, Türkiye devlet ve il yolu şebekesinin % 9.54'ü, köy yolları şebekesinin ise % 10.29'u Bölge'dedir ve Bölge'deki köylerin % 98'i anayol ağına bağlanmış durumdadır (GAP, 2013, s.43).

“Güney Demiryolu” hattının uygulama projesi 1991 yılı başında tamamlanmış olup günümüze kadar herhangi bir uygulaması yapılmamış Nizip-Birecik-Şanlıurfa-Viranşehir-Mardin-Nusaybin-Cizre-Irak sınırı içinde toplam uzunluğu 469 km'dir. Güney Demiryolu Hattı'nın 137 km uzunluğundaki “Nizip-Birecik-Şanlıurfa Demiryolu İnşaatı” yıllık kamu yatırım programlarında iz bedelle yer almış, 2002 yılında ise Yatırım Programı'nda çıkartılmıştır (GAP, 2001 Faaliyet Raporu, 2002, s.5).

GAP Bölgesi'nde **havayolu** ulaşımı da oldukça gelişmiştir. Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Siirt, Şanlıurfa, Gaziantep, Mardin ve Şırnak illerinde havaalanı bulunmaktadır. GAP Uluslararası Havalimanı 17 Haziran 2007 yılında hizmete girmiştir. En son 26 Temmuz 2013 tarihinde Şırnak Şerafettin Elçi Havaalanı hizmete girmiştir.

GAP kapsamında yapılan ve yapılmakta olan barajlar sadece tarımsal ve enerji amaçlı nitelikleri ile değil, aynı zamanda yük taşımacılığında düşük ulaşım maliyeti ve zaman tasarrufu sağlayacağı özellikleri ile Bölge'nin ekonomik gelişimine katkıda bulunmaktadır (GAP, *2001 Faaliyet Raporu*, 2002, s.26).

2.5. KÜLTÜR-TURİZM SEKTÖRÜ

Güneydoğu Anadolu'da Diyarbakır, Silvan, Ergani ve Bismil yöreleri ile özellikle Şanlıurfa'daki kalıntılar insan yaşam ve kültürüne dair en eski bulgulardır. Şanlıurfa yakınlarındaki Göbeklitepe'de ortaya çıkarılan hayvan kabartmalı büyük taş bloklar uygarlık tarihinin ilk tapınağı olarak kabul edilir. Birecik yöresindeki araştırmalarda ise toplayıcılık ve avcılık yapıldığını gösteren ve bölgede oluşturulan açık hava istasyonlarında toplandığını düşündüren taş aletler bulunmuştur. Paleolitik Çağ'a karşılık gelen bu döneme ilişkin yapılan araştırmalarda elde edilen diğer bulgular ise Şanlıurfa çevresinde ve Fırat'ın doğusunda doğal mağaraların barınma amaçlı olarak kullanıldığını da göstermektedir. Bu dönemde bölgede yaşayan insanlar; kaya altı sığınaklarına, mağara duvarlarına ve kaya yüzeylerine besin ihtiyaçlarını sağlamak, etinden, kemiklerinden ve derisinden faydalanmak için avladıkları hayvanların resimlerini çizmişlerdir (GAP, *En Eskiden En Yeniye GAP Bölgesi'nde Sanat*, 2012, s.5).

2008 yılında Bölge'de bulunan 2.944 adet sivil mimarlık ve 581 adet dini mimarlık örneği Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından tescil edilmiştir. 2008 yılında, tescil edilmiş sivil mimarlık örnekleri açısından Gaziantep oldukça zengindir. Diyarbakır ve Mardin'in de tescilli dini mimarlık örnekleri açısından en zengin iller olduğu görülmektedir (GAP-EK, 2011, s.35).

2008 yılının sonunda GAP Bölgesi'nde toplam turizm yatırım belgesi olan 30 tesis, belediye yatırım belgeli 145 tesis ve işletme belgeli 69 tesis bulunmaktadır. Turizm işletme belgeli tesislerde toplam 3.766 oda ve 7.672 yatak, turizm yatırım belgeli tesislerde toplam 2.697 oda ve 5.675 yatak, belediye yatırım belgeli tesislerde 3.741 oda ve 7.783 yatak mevcuttur (GAP-EK, 2011, s.37).

GAP Bölgesi'ne gelen turistlerin 2008-2011 dönemi itibariyle değişimine baktığımızda yabancı turistin tesise gelişinde % 33.08 ve gecelemede % 41.47 artış söz konusudur. Yerli turist açısından incelendiğinde; artış olmadığı tam tersine tesise gelişinde % -22 ve gecelemede % -6.01 azaldığı belirlenmiştir(GAP, 2013, s.44).

2.6. KIRSAL VE KENTSEL ALTYAPI SEKTÖRÜ

Tarım ürünleri, sanayi ve hizmetler açısından GAP Bölgesinde kentleşme önemli bir artış gösteriyor ve gelecekte daha da artacağı açıktır (Demir, İnce ve Amin, 2006, s.59).

GAP Bölgesi'ndeki hızlı nüfus artışı ve göç nedeniyle kentsel alanlarda altyapı problemleri her geçen gün ağırlaşmakta ve birçok sosyo-ekonomik soruna sebep olmaktadır. Kırsal alandaki insanları göç etmeye yönelten nedenlerin başında hayat koşullarının güçlüğü ve kentlerin çekim gücü gelmektedir. Hızlı kentleşme kentler üzerindeki baskıyı artırmakta ve daha geniş kitleleri çevre sorunlarıyla karşı karşıya bırakmaktadır. GAP Bölgesi'nde yer alan ve hizmet götürülmesi gereken

belediye sayısı hızla artmıştır. Bu sebeple bölge şehirleri, gerekli kentsel planlama hizmetlerinin verilmediği çok geniş alanlara yayılmış durumdadır. Özellikle büyük kentlerin etrafında oluşan gecekondu türü yerleşimlerde problemler daha da ağırlaşmakta, çevreyle ilgili altyapı ve hizmet sunumu ise giderek artan talebi karşılayamamaktadır (GAP, *Bölgesel Kalkınma GAP'a Bakış*, 2012, s.66)

Altyapı sorunları şehirlerde genelde yağmur ve atık sularının bertaraf edilmesi için ızgara sisteminin kurulmamış olması ya da yetersiz olması, kanalizasyonun olmaması veya yetersiz olması, sokakların, caddelerin yapılı ve yeterli genişlikte olmaması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Yetersiz kanalizasyon sistemi, açıktan akan lağım suları, ızgara sistemi olmadığı için yağmur sularıyla kapanan yollar ve sokaklar bütün büyük kentlerimizde olduğu gibi GAP Bölgesinde Diyarbakır, Gaziantep ve Şanlıurfa gibi metropol kentlerimizin de başlıca önemli altyapı sorunlarıdır (Kayan, 2013, s.32).

GAP Bölgesi'nde 2010 yılı itibarıyla 9 il ve bu illere bağlı 188 belediye bulunmaktadır. Bu belediyeler toplam 5.582.199 nüfusa hizmet vermektedir. Kullanma ve İçme Suyu Şebekesi ile hizmet veren belediye sayısı 185 olup toplam 5.456.003 nüfusa hizmet vermektedir. Gaziantep ve Diyarbakır "Büyükşehir Belediyesi" statüsüne sahip illerdir (GAP, 2013, s.46).

GAP Bölgesi'nde toplam 7 adet kullanma ve içme suyu arıtma tesisi bulunmaktadır. Bu tesislerin toplam kapasitesi 374.771.000 m³/yıl'dır. 2010 yılında 185.363.000 m³/yıl su arıtılmıştır. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayınlanan "Belediye Kanalizasyon İstatistikleri Anketi" sonuçlarına göre; GAP Bölgesi'nde 2010 yılı içerisinde kanalizasyon şebekesi ile hizmet verilen belediye sayısı 157 olup, hizmet verdiği nüfus 5.088.596'dır. Yine aynı anket sonuçlarına

göre; GAP Bölgesi'nde toplam 5 ilde 8 adet atık su arıtma tesisi mevcuttur ve bu tesislerin toplam kapasitesi 309.449 tondur. Toplam 143.756 ton atık arıtılmaktadır. Şanlıurfa ve Diyarbakır'da birer fiziksel arıtma tesisi mevcuttur (GAP, *Bölgesel Kalkınma GAP'a Bakış*, 2012, ss.67-68).

2.7. EĞİTİM SEKTÖRÜ

Eğitim seviyesinin en anlamlı göstergelerinden olan okur-yazarlık durumu zaman içinde, illere ve cinsiyete göre anlamlı değişimler göstermektedir. Bölge genelinde Türkiye genelinde olduğu gibi her ilde okur-yazarlar arasında erkek nüfusu kadın nüfusuna oranla çok daha yüksektir (GAP, 1999, s.19).

1985 yılı nüfus sayım sonuçlarına göre bölgede kadınların yalnızca % 39.6'sı okuma-yazma bilirken, bu oran 1990 ve 2000 yıllarında sırası ile % 44 ve % 60'a yükselmiştir. Eğitim alanındaki gelişmeler açısından kadın okur-yazarlığı önemli bir gösterge niteliğindedir. Kadınlar arasında eğitim düzeyinin yükselmesi hem bir modernleşme hem de geleceğe ilişkin değişimler açısından önemli bir işaret niteliğindedir. ÇATOM, Halk Eğitim Merkezleri, Toplum Merkezleri, ACEV vb. kurumlarının özellikle kadın okur-yazarlığının artırılmasına yönelik olarak işlevsel okur-yazarlık programlarının kırsal alanda ve kentlerin yoksul mahallerinde düzenlenmesi, bu bağlamda bölgede yaygınlaştırılmış ve genel olarak eğitimin ve özel olarak kadınların eğitilmesinin önemi konusunda toplumsal bilincin artırılmasına önemli katkılar olmuştur. Ayrıca ‘‘Çağdaş Türkiye'nin Çağdaş Kızları’’, ‘‘Haydi Kızlar Okula’’ vb. kampanyalar ve ilköğretim, lise ve üniversiteye gönderilen çocukların ailelerine yapılan şartlı nakit transferi çocukların eğitimde kalma sürelerinin artmasına ve eğitimdeki başarılarını olumlu etkilemiştir (Fazlıoğlu ve Biçer, 2009, s.1160).

Milli Eğitim Bakanlığı verilerine göre, 2001-2002 öğretim yılı ile 2012-2013 öğretim yılı karşılaştırıldığında, GAP Bölgesi'nde okullaşma oranları; okul öncesi eğitimde % 3'den % 55.32'e ilköğretimde % 94,1'den % 98,8'e ve orta öğretimde % 27,3'ten % 70.06'a yükselmiştir. 2012-2013 öğretim yılında GAP Bölgesi'nde okul öncesi ve ilköğretimde okullaşma oranı Türkiye ortalamasını yakalamıştır. Ortaöğretimde ise Türkiye ortalamasının altındadır (GAP, 2013, s.49).

GAP Bölgesi'nde 2011-2012 öğretim yılında okul öncesi okullaşma oranı Türkiye ortalamasının altındadır, Siirt ve Şanlıurfa'da okullaşma oranı Türkiye ortalamasını geçmiştir. İlköğretimde okullaşma oranı Türkiye ortalaması ile aynı düzeyde olup ortaöğretimde ise Türkiye ortalamasının altındadır (GAP, *GAP'ta Son Durum 2012*, 2012, s.40).

Görüldüğü gibi Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde GAP ile birlikte eğitim düzeyinde ciddi iyileşme olmuştur.

2.8. SAĞLIK SEKTÖRÜ

Bölge'de sulamanın yaygınlaşmasıyla ortaya çıkabilecek sağlık sorunlarını önceden tespit ederek önlenmesine yönelik tedbirler almak, bebek ve çocuk ölüm oranları ile doğurganlık oranlarını en azından ülke ortalamalarına yaklaştıracı önlemler almak, koruyucu sağlık hizmetlerini yaygınlaştırmak ve halkın bu hizmetlere ulaşabilirliğini artırmak (Ökten ve Çeken, 2008, s.19).

Sağlık Bakanlığı, yöre insanının sağlık düzeyini yükseltmek ve halkın sağlık hizmetleri konusunda bilinçlenmesini sağlamak amacıyla bir dizi program yürütmektedir (GAP, *2001 Faaliyet Raporu*, 2002, s.27):

- Akut Solunum Yolu Enfeksiyonlarının Kontrolü Programı,

- İshalli Hastalıkların Kontrolü Programı,
- Anne Sütünün Teşviki/Bebek Dostu Hastaneler Programı,
- GAP İlleri Sıtma Kontrol Projesi,
- Feniketonüri Taraması, İyot Yetersizliği Hastalıkları ve Tuzun İyotlanması Programı

GAP Bölgesi hastanelerinde 2011 verilerine göre toplam 13.916 yatak bulunmaktadır. 2008-2012 dönemi değişimlerinde özel hastane sayısının % 33.3 artmıştır. Aynı dönemde Türkiye genelindeki değişim % 25.8 olarak gerçekleşmiştir GAP Bölgesi'nde hizmet veren sağlık personelinin 2008-2011 yıllarındaki değişimde bölgede hizmet veren sağlık personeli sayısında Türkiye genelindeki artışın üzerinde bir artış olmuştur. Bölgede en fazla artış % 40 ile uzman hekim sayısında gerçekleşmiştir. En az artış ise % 1.1 ile asistan hekim sayısındadır (GAP,2013, ss.51-52).

Bölge genelinde en fazla sağlık kurumu bulunan iller sırasıyla, Diyarbakır, Gaziantep ve Şanlıurfa'dır (GAP, 2013, s.50).

Bölge'de sağlık koşullarının iyileşmesinde temel olarak rol alan iki faktör; ilki bölgedeki sağlık kuruluşlarının kapasitesindeki artış, ikincisi ise yerleşim yerlerinin sanitasyon (içme suyu, katı atık yönetimi, kanalizasyon vb.) altyapısındaki iyileştirmelerdir. Bunun yanında yaygın eğitim programları ile sağlanan sağlık bilinci ve artan gelire bağlı olarak yaşam standartlarındaki iyileşme de sağlık göstergelerinin iyileşmesi üzerinde etkide bulunmuştur (Fazlıoğlu ve Biçer, 2009, s.1161).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAP'IN TÜRKİYE'DE TARIMSAL YAPI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

3.1. GAP VE TARIM

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin lokomotif sektörü tarımdır ve bölgede 7.5 milyon ha'nın 3.2 milyon ha'lık kısmı tarımsal faaliyetlere elverişlidir. GAP'ın en önemli yatırımlarından biri sulamadır. Yaklaşık 2.1 milyon ha'lık brüt alan sulama potansiyeline sahip olup Türkiye'nin ekonomik olarak sulanabilir arazisinin % 20'sine karşılık gelmektedir. Bu alanın 1.822.000 ha'ı Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğüne (DSİ) sulamaya açılacaktır (Karahocagil, 2010, s.1).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi ve özelde GAP illerinde, ana faaliyet kolunun tarım olması sebebiyle bölgede tarım iş kolunda çalışanların toplam istihdam içindeki oranı % 61.35'dir. Kadınların % 40'ı ve erkeklerin % 38'i bu iş kolunda faaliyet göstermekte olup tarımda istihdamın en yüksek olduğu il Şanlıurfa, en düşük olduğu il ise Gaziantep'tir. Tarım sektörü bölgede, genellikle küçük aile işletmesine dayanmaktadır. Tüketime yönelik üretim yerine pazara yönelik üretime geçilmiş olup elde edilen gelirin aile üyeleri arasında kolektif bölüşümü esastır (Yıldız, 2008, s.293).

GAP alanında Master plana göre tarımsal kalkınmadaki hedefler şunlardır (Çullu ve Açıkgöz, 2010, 1245):

- Tarım arazilerinin kabiliyet sınıflarına göre kullanılması yoluyla toprak kaynakları korunarak geliştirilecek ve taşlı araziler tarıma kazandırılacaktır,
- Sürdürülebilirlik, biyolojik çeşitlilik, yaban hayatını koruma ve çok yönlü yararlanma ilkeleri doğrultusunda; ekonomik, sosyal ve çevresel kriterler çerçevesinde yeni orman alanları oluşturulacak, yöneltilecek, korunacak ve geliştirilecektir,
- Piyasa koşullarına duyarlı, doğal kaynak tabanının korunmasına imkân veren ürün deseni yaşama geçirilecek, üretici geliri artırılabacak ve bu sürekli kılınacaktır,
- Geleneksel olarak sürdürülen hayvancılığın niteliksel dönüşüm süreci hızlandırılarak desteklenecek; özellikle sulama dışı alanlarda tamamen meraya dayalı olarak yürütülmekte olan hayvancılık faaliyetlerinde kontrollü otlatma yöntemi benimsenecek; mera destekli ahıl/ağıl yetiştiriciliğinin özendirilmesi ile sulu tarım alanlarında ahır/ağıl yetiştiriciliğine dayalı entegre hayvancılık sistemine geçilecek ve bölge genelinde özendirilecek yaygınlaştırılacaktır,
- İkinci ürün üretimi yaygınlaştırılacak, bölge ekolojik potansiyeli üst düzeyde kullanılacak, insan kaynaklarının geliştirilmesi ve üretici örgütlenmesinin özendirilmesi suretiyle insan odaklı kalkınma ortamı oluşturulacaktır,
- Özellikle baraj göllerinde su kaynaklarının tam kullanılabilmesi için avcılık ve yetiştiricilik usulleri yaygınlaştırılacak ve sulama dışı

alanlarda küçük su kaynaklarının geliştirilmesi suretiyle üretici geliri artırılabacaktır,

- Az topraklı ve topraksızlara alternatif olanaklar oluşturularak (tarım ve tarım dışı olanaklar) arazi kullanım sorunları en aza indirilecek ve kırsal gelir kaynakları çeşitlendirilecektir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde özellikle bitkisel üretimde sulama öncesi ve sonrası olarak bakıldığında, sulama öncesi 1985 ve 1990 yıllarında mercimek, buğday ve arpa ekildiği görülmekte olup bunu pamuk, nohut ve sebzeler izlemektedir. 1995 yılında sulamaya başlanmasıyla birlikte ise, kuruda yetişen arpa, mercimek, nohut, ekiliş alanlarının düşmesine paralel olarak pamuk ve son yıllarda ikinci ürün mısır ekiliş alanlarında önemli oranda artışlar olmuştur (Karahocagil, 2010, s.2).

GAP'ın faaliyete geçmesiyle bölgede tarımsal üretimde önemli oranda artış meydana gelmiş ve tarımsal sanayinin gelişimine katkı sağlamıştır. 1985 yılında Gayrisafi Bölgesel Hasıla'nın (GSBH) Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYH) içindeki payı % 4 iken 2001 yılında % 5.5 düzeyine, kişi başına gelir ise aynı yıllar itibariyle % 47'den % 55'e yükselmiştir (Çullu ve Açıkgöz, 2010, s.1246).

Türkiye'de son yıllarda sulama ve toprak işleme faaliyetlerinde devlet tarafından sağlanan alt yapı kolaylıkları, tarımın gelişmesini olumlu yönde etkilemiş olup alt yapı çalışmalarında en önemli proje GAP'tır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi tarım getirisi bakımından önemli bir yere sahiptir. 1998 yılı sonuna kadar GAP kapsamında 7 baraj, 3 hidroelektrik santral ve 13 sulama projesi tamamlanmıştır. Ayrıca 9 Kasım 1994 tarihinden itibaren Şanlıurfa tünellerinin ilki olan T1 Tüneli'nden Haran Ovasına su verilmeye başlanmıştır. GAP'ın tamamlanmasıyla

birlikte ürün deseninde de büyük değişiklikler olması beklenmekte olup özellikle çeltik, yonca, yağlı tohumlar, pamuk, yaş meyve ve sebze gibi ürünlerin üretimine ağırlık verilmesi planlanmaktadır. Bölge’de gelişecek tarıma dayalı sanayide uygulanacak yeni teknolojiler ve tarım ürünlerinin artışı, bölge ekonomisinin rekabet gücünü hem dış hem de iç piyasada artıracaktır. Türkiye tarım sektöründe 1987-2000 döneminde yıllık ortalama % 1.4’lük bir büyüme sağlamıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde ise tarım sektörü büyüme hızı Türkiye ortalamasının üzerinde büyüme gösteren bölgeler arasında ilk sırada yer almaktadır (TKB, 2007, ss.277-278).

Bölge’de önemli bir bölümü ilk defa sulanan toprakların verimlilik potansiyelleri çok yüksektir. Ancak bu toprakların bulunduğu alan çok sıcak ve kuru bir iklim etkisinde olduğundan dolayı yapılacak sulamaların iklim, topoğrafik yapısı ve toprak özellikleri dikkate alınarak yapılması gerekmektedir. GAP alanında yüzey sulama metotları ilk sulamaya açılan alanlarda uygulanması sebebiyle meydana gelen su kayıpları yanında, bazı alanlarda taban suyu ve tuzlulaşma problemleri etkisini göstermeye başlamıştır. Bu problemlerin etkisiyle son yıllarda yeni uygulamaya konulan sulama sistemleri basınçlı sulama halinde tesis edilmektedir(Çullu ve Açıkgöz, 2010, s.1247).

TABLO 5: Bölge’de Toplam İşlenen Tarım Alanı

YILLAR	GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ (HA)	TÜRKİYE (HA)	GAP’IN TÜRKİYE İÇİNDEKİ PAYI (%)
1995	2 909 331	24 314 710	11.96
1996	2 955 921	24 457 621	12.08
1997	2 989 966	24 239 158	12.33
1998	3 008 180	24 362 820	12.34
1999	3 048 111	24 213 095	12.58
2000	2 991 273	23 768 125	12.58
2001	3 033 138	23 740 022	12.77
2002	3 107 029	23 905 693	12.99
2003	2 979 086	23 309 890	12.78
2004	3 057 156	23 812 992	12.83
2005	3 034 084	23 775 459	12.76
2006	2 889 438	22 981 020	12.57
2007	2 822 511	21 978 693	12.84
2008	2 737 903	21 555 242	12.70
2009	2 729 851	21 351 697	12.78
2010	2 781 922	21 383 626	13.00
2011	2 578 886	20 518 406	12.56
2012	2 470 516	20 576 249	12.00
2013	2 639 667	20 574 134	12.83

Kaynak: TÜİK Bölgesel İstatistikler, 1995-2013,
<http://tuikapp.tuik.gov.tr/Bolgesel/degiskenlerUzerindenSorgula.do>

Tablo’da görüldüğü gibi Türkiye’de Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde işlenen tarım alanının payı 1995 yılında % 11.96 bu oran 2002 yılına kadar artış göstermiştir. 2003 yılından sonra bu oranda dalgalanmalar görülmüştür. En yüksek oran ise 2010 yılında % 13’e ulaşmıştır (Tablo 5).

TABLO 6: Güneydoğu Anadolu Bölgesi Tarım Sektöründe Kullanılan Makine Sayısı

CİNSİ	TARIM ALET-MAKİNE VARLIĞI		DEĞİŞİM (%)
	1995	2013	
Pulluk	53 561	79 376	48.1
Ekim Makinesi	15 529	33 161	113.5
Gübre Dağıtma Makinesi	8 749	20 526	134.6
Su Pompası	14 349	32 292	125
Sabit Süt Sağım Tesisi	48	220	358.3
Seyyar Süt Sağım Makinesi	285	6 102	2041
Biçerdöver	543	621	14.3
Traktör	37 119	63 814	71.9
Toplam	130 183	236 112	81.3

Kaynak:TÜİK Bölgesel İstatistikler, 1995, 2013,
<http://tuikapp.tuik.gov.tr/Bolgesel/degiskenlerUzerindenSorgula.do>

Tarımda kullanılan girdi miktarı ve uygulanan ileri teknolojiler sulu tarımda verimliliğin artmasını sağlayan en önemli faktördür. Bölge'deki tarım alet makinelerin sayısı ve cinsinde sulamaya açılan arazilerin artmasıyla birlikte artış görülmektedir (Benek, 2009, s.62). GAP'ta 1995 yılında 543 olan biçerdöver sayısı 2013 yılında 621 âdete ulaşmış olup % 14.3 oranında artış göstermiştir. Traktör sayısı 1995 yılında 37.119 adet iken 2013 yılında 63.814 adete ulaşmış olup % 71.9 oranında artış göstermiştir. Toplam alet makine sayısı da % 81.3 oranında artış göstermiştir (Tablo 6).

3.2. BÖLGE'NİN TARIMSAL VERİLERİ

Toprakların dağılımı ve mülkiyet biçimi bakımından bölge tarımında geleneksel bir yapı ortaya çıkmaktadır. Bu geleneksel yapıdan dolayı tarım alanlarının önemli bir bölümünün küçük bir kitlenin elinde toplanmasına ve böylece çiftçilerin büyük çoğunluğunun topraksız kalmasına yol açan yarı-feodal işletme birimleri bölgenin çok yaygın bir sosyoekonomik örgütlenme biçimidir. 50 hektardan

büyük işletmeler toplam işletme sayısının sadece % 0.9'unu oluşturmaktadır. Bölgede toplam işlenen toprağın % 29'unu ellerinde bulundurmaktadır (Demir, 2003, s.197).

TABLO 7: Tarımsal Üretim Değeri

YILLAR	BİTKİSEL ÜRETİM DEĞERİ (1000 TL)	HAYVANSAL ÜRÜNLER DEĞERİ (1000 TL)	BİTKİSEL ÜRETİM DEĞERİNİN TÜRKİYE İÇİNDEKİ PAYI (%)	HAYVANSAL ÜRÜNLER DEĞERİNİN TÜRKİYE İÇİNDEKİ PAYI (%)
1995	110 397	23 617	10.18	6.14
1996	210 251	38 763	10.20	6.20
1997	391 053	64 248	11.00	5.32
1998	714 224	133 458	9.83	5.39
1999	833 333	207 424	8.63	5.66
2000	1 372 713	274 675	9.20	5.33
2001	2 308 428	326 459	11.53	5.37
2002	3 314 653	512 778	10.27	5.45
2003	4 623 780	702 860	11.39	5.22
2004	4 664 773	810 239	10.21	5.20
2005	4 984 102	836 813	9.78	5.06
2006	5 587 410	1 034 935	10.24	5.47
2007	5 742 271	1 100 075	10.11	4.79
2008	5 296 275	1 139 287	8.02	4.78
2009	6 678 263	1 180 241	9.78	4.43
2010	8 655 156	2 246 041	10.81	5.89
2011	10 188 063	1 138 339	11.44	2.67
2012	9 680 982	1 333 873	11.01	2.70
2013	10 549 176	1 727 931	11.4	4.2

Kaynak :TÜİK Bölgesel İstatistikler, 1995-2013,
<http://tuikapp.tuik.gov.tr/Bolgesel/degiskenlerUzerindenSorgula.do>

Tablo'da görüldüğü gibi bitkisel üretim değeri 1995 yılından itibaren 2011 yılına kadar bir önceki yıla göre artış göstermiş, 2012 yılında ise 2011 yılına göre bir düşüş görülmektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Türkiye içindeki bitkisel üretim değeri 2013 yılında % 11.4 oranındadır (Tablo 7).

Hayvansal üretim değeri ise 1995 yılından 2010 yılına kadar bir önceki yıla göre artış göstermiştir. 2011 yılında ise 2010 yılına göre yaklaşık % 50 oranında bir düşüş gözlenmekte ki bu ciddi bir düşüştür. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Türkiye içindeki hayvansal üretim değeri 2013 yılında % 4.2 oranındadır (Tablo 7).

3.2.1. Bitkisel Üretim Verileri

TABLO 8: Bitkisel Üretimde Alan Kullanımı (ha)

ÜRÜNLER	1995		2012		DEĞİŞİM (%)
	Alan (ha)	Oran (%)	Alan (ha)	Oran (%)	
Buğday	1 028 424	34.1	1 204 330	40.6	17.1
Arpa	666 421	22.1	391 673	13.2	-41.2
Mısır	2 371	0.07	170 145	5.7	7076
Çeltik	2 042	0.06	3 597	0.1	76.1
Patates	539	0.01	226	0.007	-58.0
Kuru Baklagiller	566 839	18.7	248 859	8.3	-56.0
Şeker Pancarı	1 336	0.04	1 216	0.04	-8.9
Ayçiçeği	1 790	0.05	4 839	0.1	170
Soya	55	0.001	521	0.01	847
Keten Tohumu	376	0.01	-	-	-
Pamuk	204 232	6.7	302 268	10.1	48.0
Tütün	27 519	0.9	4 213	0.1	-84.6
Meyveler	351 695	11.6	429 934	14.5	22.2
Zeytin	20 102	0.6	80 231	2.7	299
Üzüm	141 398	4.6	121 833	4.1	-13.8
Toplam	3 015 139	100.0	2 963 885	100.0	-1.6

Kaynak: TÜİK Bölgesel İstatistikler, 1995, 2012.

<http://tuikapp.tuik.gov.tr/Bolgesel/sorguSayfa.do?target=degisken>

GAP Bölgesi'nde sulama projeleri başlamadan önce ağırlıklı olarak kuru tarım yani arpa, buğday, nohut ve mercimek üretimi yapılmakta olup sulu tarıma geçişle birlikte pamuk ve sebze de yetiştirilmeye başlanmıştır. Sulama projelerinin devreye girmesiyle kademeli olarak, kuruda yetişen nohut, mercimek ve arpa ekim alanları azalmakta olup mısır, ayçiçeği, sebze ve pamuk ekiliş alanları ve üretimi artmıştır (Benek, 2009, s. 63).

Tablo'da görüldüğü gibi bölgede sulamaya açılan tarım alanlarının artmasıyla üretimi yapılan bazı ürünlerin ekiliş alanlarındaki değişim; buğdayda % 17.1, mısırdaki % 7076, pamukta % 48, meyvelerde % 22.2, zeytinde % 299, ayçiçeğinde % 170 ve soyada ise % 847 oranında artmıştır (Tablo 8).

TABLO 9: Bitkisel Üretim Değeri (ton)

ÜRÜNLER	1995		2012		DEĞİŞİM (%)
	Miktar (Ton)	Oran (%)	Miktar (Ton)	Oran (%)	
Buğday	1 873 804	33.4	3865 506	40.6	106.2
Arpa	1 349 063	24.1	1 245 271	13.0	-7.6
Mısır	8 869	0.15	1 265 151	13.2	14164
Çeltik	6 798	0.12	16 343	0.17	140.4
Patates	8 837	0.15	5 818	0.06	-34.1
Kuru Baklagiller	628 312	11.2	468 497	4.9	-25.4
Şeker Pancarı	50 893	0.9	70 003	0.7	37.5
Ayçiçeği	1 702	0.03	9 054	0.09	431.9
Soya	115	0.0002	1 673	0.01	1354
Keten Tohumu	196	0.0003	-		
Pamuk	353 273	6.3	820 156	8.6	132.1
Tütün	37 231	0.6	4 456	0.04	-88.0
Meyveler	689 397	12.3	1 022 586	10.7	48.3
Zeytin	4 752	0.08	86 357	0.9	1717
Üzüm	583 733	10.4	633 293	6.6	8.4
Toplam	5 596 975	100.0	9 514 164	100.0	69.9

Kaynak : TÜİK Bölgesel İstatistikler, 1995, 2012.

<http://tuikapp.tuik.gov.tr/Bolgesel/sorguSayfa.do?target=degisken>

GAP Bölgesi'nde görüldüğü gibi bitkisel üretim içinde en önemli payı buğday oluşturmaktadır. Sulama ile birlikte pamuk, mısır, soya, ayçiçeği ve zeytin üretiminde ciddi artışlar görülmektedir. Diğer taraftan tütün, arpa, patates ve kuru baklagillerde azalma görülmektedir (Tablo 9).

3.2.2. Hayvansal Üretim Verileri

Bölgede özellikle küçükbaş hayvancılık yaygın olarak yapılmakta olup GAP öncesi ve sonrası kentlerde ve kırsal alanlarda yaşayan nüfusun gelir kaynağı hayvancılık ve tarım faaliyetleri oluşturmuştur (Sakarya, Aral ve Aydın, 2008, s.37).

GAP Bölgesi'nde gelecek 10 yılda hayvancılık ve yem bitkileri üretiminin geliştirilmesi ülkemizdeki gelir ve nüfus artışına paralel olarak ortaya çıkacak hayvansal ürünlerdeki talep artışının karşılanmasının yanı sıra, ticari ve kültürel bağlantılarımızın olduğu Orta Asya devletleri ve Orta Doğu-Kuzey Afrika (WANA) ortaya çıkması beklenen üretim açığının kısmen kapatılmasına ve buna bağlı olarak da kısmen döviz girdilerinin sağlanmasına neden olacaktır (Karahocagil, 2010, s.2).

TABLO 10: Bölge’de Bulunan Hayvan Varlığı

HAYVAN CİNSİ	1995		2013		Değişim (%)
	Adet	Oran (%)	Adet	Oran (%)	
Dana ve Buzağı	-	-	190 019	25.1	-
İnek	3 99 754	47.4	417 529	55.1	4.4
Boğa ve Öküz	51 025	6.05	83 632	11.05	63.9
Sığır	187 861	22.3	-	-	-
Manda	7 680	0.9	11 130	1.4	44.9
Deve	610	0.07	14	0.0001	-97.7
At, Katır ve Eşek	195 330	23.19	54 438	7.1	-72.1
Büyükbaş Hayvan Toplamı	842 226	100.0	756 762	100.0	-10.1
Koyun	4 923 660	73.3	4 844 744	70.1	-1.6
Keçi	1 796 160	26.7	2 066 310	29.9	15.0
Küçükbaş Hayvan Toplamı	6 719 820	100.0	6 911 054	100.0	2.84
Kümes Hayvanları	5 698 675	-	4 582 798	-	-19.5
Toplam Hayvan Sayısı	12 502 721		1 2250 614		-2.0

Kaynak : TÜİK Bölgesel İstatistikler, 1995, 2013

<http://tuikapp.tuik.gov.tr/Bolgesel/degiskenlerUzerindenSorgula.do>

1995 yılında büyükbaş hayvancılık yetiştiriciliğinde 399 754 adet ile inek ilk sırayı almaktadır. Bunu sırasıyla; 195 330 adet ile at, katır ve eşek, 7 680 adet ile sığır, 51 025 adet ile boğa ve öküz, 7 680 adet ile manda ve 610 adet ile deve izlemektedir. 2013 yılında da 417 529 adet ile inek ilk sırayı almaktadır. Bunu sırasıyla; 190 019 adet ile dana ve buzağı, 83 632 adet ile boğa ve öküz, 54 438 adet ile at, katır ve eşek, 111 130 adet ile manda ve 14 adet ile deve izlemektedir. Tabloda görüldüğü gibi büyük baş hayvancılıkta son yıllardaki gelişmelerle birlikte boğa ve öküzde % 63.9, manda % 44.9 oranında artış göstermektedir (Tablo 10).

1995 yılında küçükbaş hayvancılık yetiştiriciliğinde 4 923 660 adet koyun, 1 796 160 adet ile keçi bulunmaktadır. 2013 yılında 4 844 744 adet koyun, 2 066 310 adet keçi bulunmaktadır. Değişime bakıldığında ise koyunda azalma, keçi sayısında artış görülmüştür. Kümes hayvancılığında da azalma görülmüştür (Tablo 10).

TABLO 11: Bölge’de Bulunan Hayvansal Ürün Miktarı (ton)

HAYVANSAL ÜRÜNLER	1995		2013		DEĞİŞİM (%)
	Miktar (Ton)	Oran (%)	Miktar (Ton)	Oran (%)	
Beyaz Et	1 821	0.27	-	-	-
İnek Sütü	426 546	64.4	949 652	75.4	122.6
Manda Sütü	2 358	0.35	5 605	0.44	137.7
Koyun Sütü	167 937	25.3	198 342	15.7	18.1
Keçi Sütü	61 986	9.3	99 786	7.9	60.9
Bal	892	0.13	6 066	0.48	580
Toplam	661 540	100.0	1 259 451	100.0	90.3

Kaynak : TÜİK Bölgesel İstatistikler, 1995, 2013,
<http://tuikapp.tuik.gov.tr/Bolgesel/degiskenlerUzerindenSorgula.do>

Hayvansal ürünlerin üretiminde 1995 yılında 426 546 ton ile ilk sırayı inek sütü almaktadır. Bunu sırasıyla; 167 937 ton ile koyun sütü, 61 986 ton ile keçi sütü, 2 358 ton ile manda sütü, 1 821 ton ile beyaz et ve 892 ton ile bal izlemektedir. 2013 yılında ise 949 652 ton ile ilk sırayı inek sütü almaktadır. Bunu sırasıyla; 198 342 ton ile koyun sütü, 99 786 ton ile keçi sütü, 6 066 ton ile bal ve 5 605 ton ile manda sütü izlemektedir. Hayvansal ürünlerin üretim miktarında % 90.3’lük bir artış gözlenmektedir (Tablo 11).

3.2.3 Su Ürünleri Verileri

Su ürünleri açısından bölge yüksek bir potansiyele sahiptir. 1997 yılındaki verilere göre bölgede 1 411 tonu avcılıktan ve 300 tonu yetiştiricilikten olmak üzere toplam 1 711 ton balık üretilmiştir. 2000 yılı itibariyle 136 bin ha'lık baraj gölü oluşması ile su ürünleri üretiminde de ciddi artış görülmüştür. 2013 yılında ise 1 465 tonu avcılıktan ve 8 289 tonu yetiştiricilikten olmak üzere toplam 9 754 ton balık üretilmiştir (Tablo 12).

TABLO 12: Bölge'deki Su Ürünleri (ton)

İLLER	1997		2013	
	Avcılık (Ton)	Yetiştiricilik (Ton)	Avcılık (Ton)	Yetiştiricilik (Ton)
Şanlıurfa	367	-	682.5	3 779
Diyarbakır	-	-	98.5	1 902.9
Gaziantep	200	250	146	1 393.8
Batman	-	-	4.3	1 321
Şırnak	-	-	3	24.5
Adıyaman	844	50	524.7	915.5
Mardin	-	-	3	187.7
Siirt	-	-	3	40.9
Toplam	1 411	300	1 465	8 289

Kaynak : TÜİK Su Ürünleri İstatistikler, 1997, 2013,
<http://tuikapp.tuik.gov.tr/balickilikdagitimapp/balickilik.zul>

3.2.4. Organik Ürün Verileri

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde organik tarımdaki gelişmeler doğrultusunda sulanacak 1.7 milyon hektar alan ile yüksek bir tarımsal üretim potansiyeline ulaşacaktır. Bölgede ekolojik tarım yapılmaya uygun kimyasallarla kirlenmemiş tarım alanları mevcuttur (TKB, 2007, s. 168).

TABLO 13: Bölge’de Bulunan Organik Tarım Verileri

	2004	2013	DEĞİŞİM (%)
Çiftçi Sayısı	189	1 783	843.3
Üretim Alanı (ha)	19 098	25 861	35.4
Üretim Miktarı (ton)	65 074	108 243	66.3

Kaynak: TÜİK Bölgesel İstatistikler, 2004, 2013,
<http://tuikapp.tuik.gov.tr/Bolgesel/degiskenlerUzerindenSorgula.do>

Bölgede 2004 yılında organik tarım başlamıştır. 2004 yılında organik tarım ile birlikte çiftçi sayısı 189, üretim alanı 19 098 ha, üretim miktarı 65 074 ton’dur. 2013 yılında ise çiftçi sayısı 1 783, üretim alanı 25 861 ha, üretim miktarı 108 243 ton olup organik tarımda ciddi oranda artış görülmüştür (Tablo 13).

Gaziantep’te dört ayrı çeşit kompostun oluşumunun hızlandırılması çalışılmaktadır. Adıyaman’da organik nar üretimi faaliyet alanları belirlenmiştir. Kilis’te Organik Zeytinyağı Üretimini Geliştirme Projesi ile ilgili olarak çiftçi tespitleri devam etmektedir. Siirt’te proje faaliyet alanları belirlenmiş, malzeme ve ekipman için ihaleye çıkmıştır. Organik Tarımın Geliştirilmesi kapsamında proje uygulamalarına devam edilmekte ve eğitim-yayım faaliyetleri sürdürülmektedir (Karahocagil, 2010, s.5).

3.3. GAP’IN BÖLGE EKONOMİSİNE ETKİSİ

Bir ülkede toplumun sosyo-ekonomik yapısının değişmesi, kişi başına düşen üretim hacminde meydana gelen önemli ve reel artış, refah seviyesinde beliren yükseliş ekonomik kalkınmanın göstergesidir. Üretimde kişi başına düşen pay da meydana gelen artış refah seviyesinin yükselişinin en önemli ölçüsüdür (Genç, 2003, s.31).

Bölge'nin sosyal yapısında Türkiye'de ve Bölge'deki ekonomik gelişmelere ve kentleşmeye koşut olarak bir takım gelişmeler görülmüştür. Bölge sosyal yapısında bu gelişmelere rağmen özellikle kırsal kesimde, geleneksel, örgütsel ve kurumsal yapılar hala baskın özelliğini sürdürmektedir. Bölge'nin tarım ve hayvancılıkta hala geleneksel yapı ve yarı-göçebelik temel özellikleri arasındadır. Diğer yandan geleneksel örgütlenme ve yaşam biçimleri kökü çok uzun yıllara dayanmakta olup kimi yerde, özellikle büyük kentlerde değişmiş olmalarına rağmen halen varlık sürdürmektedir (GAP, *Ana Rapor*, 2002, Cilt 2, s.7).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni kapsayan kalkınma projeleri ayrı bir önem taşımaktadır. Bu bölgede istatistiki veriler Türkiye ortalamasının çok altındadır. Yaklaşık yirmi yıldır Türkiye'nin toplumsal, ekonomik ve siyasi gündemini oluşturan ve çeşitli etiketlerle anılan (PKK olayı, Terör, Kürt sorunu, etnik sorun vb.) sorunların kökeninde bölgenin ekonomik bakımdan kalkınmamış olmasının yattığı öne sürülmektedir (Gökçe, 2009, s.518).

Türkiye için GAP'ı olanaklı kılan etkenlerden biri, projenin ülke içi kaynakları finanse edebileceğinin mümkün olduğunun görülmesidir. Gerek Türkiye'nin fikri alt yapısının böyle bir projenin dizayn edecek imkanda görünmesi gerekse projenin 2015 yılına yayılan uzun bir periyotta olması, Türkiye'nin özgüvenini tazelemesi imkanı vermiştir (Mortan, 1999, s.100).

Ülkenin enterkonnekte sistemine giren enerjinin önemli bir bölümünü sağlayan iki baraj Atatürk ve Karakaya barajlarıdır. Bu iki barajdan elde edilen elektrik enerjisi arzı 1997 yılı Temmuz sonu itibarıyla 116 milyar kilovat saate ulaşmış olup üretim değeri yaklaşık olarak 7.8 milyar dolara eşittir. Türkiye'nin

toplam hidrolik enerji üretiminin de yaklaşık yarısını oluşturmaktadır. GAP'ın Türkiye'nin toplam enerji üretimindeki payı ise % 20'dir (Demir, 2003, s.192).

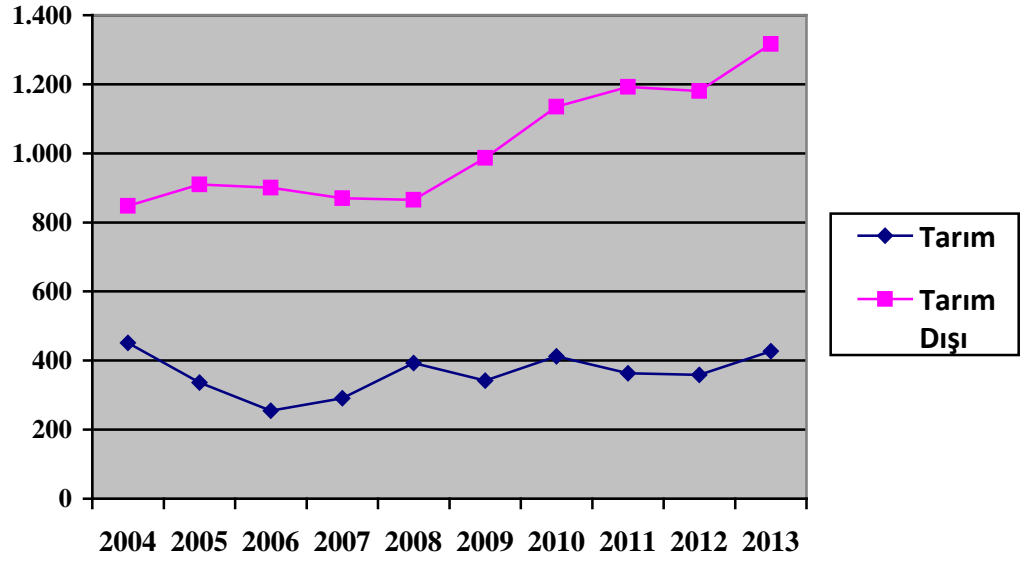
Gerek Türkiye'nin gerekse GAP Bölgesi'nin sektörel oluşumlarında 1987-2000 döneminde oransal olarak değişimler olduğu ortaya çıkmaktadır. 1987 yılında Türkiye'de hizmet sektörü (% 56.3), sanayi sektörü (% 25.7) ve tarım sektörü (% 17.8) şeklinde iken, GAP Bölgesi'nde ise hizmet sektörü (% 52.3), sanayi sektörü (% 21.0) ve tarım sektörü (% 26.5) şeklindedir. 2000 yılında ise Türkiye'de hizmet sektörü (% 58.1), sanayi sektörü (% 28.4) ve tarım sektörü (% 13.4) şeklinde iken, GAP Bölgesi'nde ise hizmet sektörü (% 52.3), sanayi sektörü (% 19.2) ve tarım sektörü (% 28.3) şeklinde olmaktadır. Bu iki dönem karşılaştırıldığında Türkiye'nin aksine GAP Bölgesi'nde tarım sektörünün ağırlığı artarken, sanayi sektörünün payı düşmektedir (Benek, 2009, s. 61).

Proje 1990-2005 dönemini kapsayan 16 yıllık bir süre zarfında tamamlanması öngörülmüştür. Fakat 2007 sonu itibariyle bile, GAP İdaresi'nin verilerine göre, projenin nakdi gerçekleşme oranı % 72.6'dır. (Benek, 2012, s.210).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi kişi başına düşen gelir miktarı yönünden Türkiye'nin en düşük bölgelerinden biridir. GAP'ın tamamlanmasıyla 3.8 milyon kişiye iş imkanı sağlanmasıyla işsizliğin azaltılması ve gelirin % 209 artırılması hedeflenmiştir. Bölgedeki insanlara iş imkânı sağlayacak projenin en önemli yönü tarımsal yönüdür (Çullu ve Açıkgöz, 2010, s.1245).

GRAFİK 2: GAP Bölgesinin 2004-2013 Yılları Arasındaki Tarım ve Tarım Dışı İstihdam Edilenler (Bin)

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri, 2004-2005.

<http://tuikapp.tuik.gov.tr/isgucuapp/isgucu.zul>

Grafikte GAP Bölgesi'nde işgücü istatistikleri 2004-2013 yılları arasındaki tarım ve tarım dışı istihdam rakamları verilmiştir. Tarım sektöründe istihdam edilen kişi sayısına bakıldığında sürekli dalgalanmalar görülmekte. 2013 yılında tarım sektöründe istihdam oranı 2004 yılına göre % 6.79 oranında bir azalma görülmüştür. 2013 yılında tarım dışı istihdam oranı 2004 yılına göre % 55.30 oranında artış görülmüştür. 2013 yılında toplam istihdam oranı ise % 34.25 oranında artış olmuştur (Grafik 2).

GAP Bölgesi'nde Türkiye genelindeki ihracat artışına paralel olarak ihracatta artış olmuştur. GAP Bölgesi'nde yapılan ihracatın ülke geneli içindeki payı 2002 yılında % 1.9 seviyesindeyken, 2008 yılında % 3.3 ve 2009-2010 yıllarında % 4.4'e yükselmiştir (Gürsoy, 2012, s.341).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde tarımın proje süresi içinde, bölgesel ekonomi içindeki payının % 40'tan % 23'e inmesi, ağırlıklı bir şekilde tarımsal sanayinin % 16'tan % 24'e çıkması ve hizmetler kesimi payının da % 44'ten % 53'e

çıkması öngörülmüştür. Bu göstergelerle GAP ekonomisine bakıldığında hedef yılı itibariyle verimli istihdam ve nüfus artışına rağmen kişi başına düşen reel gelir artışı ile birlikte ekonomi kendi kendine büyüme sürecine ulaşmış olacaktır (Çullu ve Açıkgöz, 2010, s.1250).

Madencilik bölgenin ekonomisinde önemli bir faaliyettir. Bölgede 22 tür madenin ekonomik açıdan üretimi uygun olarak tespit edilmiştir. Türkiye'nin tüm petrol ve fosfat rezervleri Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunmaktadır. 1985 yılında, Türkiye'de madencilik sektörüne GAP Bölgesi % 4.4 oranında katkıda bulunmuştur (Ünver, 1997, s.456).

Tablo'da 2007-2011 yıllarında GAP Bölgesi'nin sektörler itibariyle yarattığı katma değer verileri verilmiştir. Tablo'ya bakıldığında Bölge'nin tarımdan sağladığı katma değer 2007 yılında % 9.09 iken, 2011 yılında % 10.08 olarak gerçekleşmiştir. Sanayinin yarattığı katma değer 2007 yılında % 3.92 iken, 2011 yılında % 4.89'a çıkmıştır. Hizmet sektörünün yarattığı katma değer ise 2007 yılında % 4.08 iken, 2011 yılında % 4.58'e çıkmıştır (Tablo 14).

TABLO 14: Sektörler İtibariyle Türkiye ve GAP Bölgesi'nde Gayri Safi Katma Değer (2011)

Bölgeler	Bölgesel Katma Değer			
	(Cari Fiyatlarla, 1000 TL) 2007			
	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Toplam
TRC1 (Gaziantep, Adıyaman, Kilis)	1 429 964	3 600 984	7 062 695	12 093 643
TRC2 (Şanlıurfa, Diyarbakır)	3 161 857	2 080 257	7 864 724	13 106 837
TRC3 (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt)	1 258 081	2 540 816	4 691 520	8 490 417
GAP Toplam	5 849 902	8 222 057	19 618 939	33 690 897
TÜRKİYE (TR)	64 331 717	209 515 201	480 537 624	754 384 542
GAP/Türkiye (%)	9.09	3.92	4.08	4.46
	Bölgesel Katma Değer			
	(Cari Fiyatlarla, 1000 TL) 2011			
	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Toplam
TRC1 (Gaziantep, Adıyaman, Kilis)	2 123 119	6 494 548	11 670 850	20 288 517
TRC2 (Şanlıurfa, Diyarbakır)	5 582 836	4 421 200	13 254 212	23 258 247
TRC3 (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt)	2 744 831	4 579 954	8566 445	15 891 229
GAP Toplam	10 450 786	15 495 702	33 491 507	59 437 993
TÜRKİYE (TR)	103 635 252	316 326 396	730 491 491	1 150 453 139
GAP/Türkiye (%)	10.08	4.89	4.58	5.16

Kaynak: TÜİK Ulusal Hesaplar Veri Tabanı, 2007, 2011,
<http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>

3.1.1. GAP Bölge Hasılası

GAP Bölgesi ülke nüfusunun yaklaşık olarak % 10'unu oluşturmakta olup kişi başına düşen Gayri Safi Katma Değer Bölge içinde en fazla TRC1 (Gaziantep, Adıyaman, Kilis) Bölgesi'ndedir (GAP, 2013, s.19).

GAP Bölge Hasılası 1990 yılında 1987 yılı fiyatlarıyla 4 milyon 514 bin TL olup 2001 yılında 6 milyon 077 bin TL'ye ulaşmıştır. Ülke Gayri Safi Yurtiçi Hasılası aynı dönemde, 83 milyon 578 bin TL'den 109 milyon 885 bin TL'ye yükselmiştir. GAP Bölgesi'nde 2001 yılında kişi başına gelir 1.186 dolar iken ülke genelinde 2.146 dolar olmuştur (GAP, *Bölgesel Kalkınma GAP'a Bakış*, 2012, s.29).

İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırmasında (İBBS) GAP Bölgesi'nde, eşdeğer ve hane halkı kullanılabilir gelire göre 2012 yılında ilk % 20'lik kısımda yer alan % 6.6'lık grubun gelir seviyesi en düşük olup yoksulluk sınırındadır. Beşinci % 20'lik kısımda yer alan % 44.6'lık grubun gelir seviyesi en yüksektir (Tablo 6).

TABLO 15: İBBS'ye, Eşdeğer ve Hanehalkı Kullanılabilir Gelire Göre Sıralı %20'lik Gruplar İtibariyle GAP Bölgesi Yıllık Gelirler Dağılımı

	İlk % 20	İkinci % 20	Üçüncü % 20	Dördüncü % 20	Son % 20	Gini Katsayısı
2007						
GAP	7.1	11.9	15.8	20.4	44.7	0.37
Türkiye	5.8	10.6	15.2	21.5	46.9	0.41
2008						
GAP	6.7	10.8	14.9	20.7	47.0	0.39
Türkiye	5.8	10.4	15.2	21.9	46.7	0.41
2009						
GAP	6.0	10.5	14.6	21.3	47.7	0.41
Türkiye	5.6	1.3	15.1	21.5	47.6	0.41
2010						
GAP	6.6	10.6	14.2	20.9	47.8	0.40
Türkiye	5.8	10.6	15.3	21.9	46.4	0.40
2011						
GAP	6.2	10.6	15.0	21.9	46.3	0.40
Türkiye	5.8	10.6	15.2	21.7	46.7	0.40
2012						
GAP	6.6	11.2	15.7	21.9	44.6	0.37
Türkiye	5.9	10.6	15.3	21.7	46.6	0.40

Kaynak: TÜİK Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, Türkiye İstatistik Yıllığı, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>

Not: Fertler eşdeğer hanehalkı kullanılabilir gelirlerine göre küçükten büyüğe doğru sıralanarak 5 gruba ayrıldığında;” İlk yüzde 20’lik grup” geliri en düşük olan grubu, “Son yüzde 20’lik grup” ise geliri en yüksek grubu tanımlamaktadır. Bu grupların toplam gelirden aldıkları paylar gelir dağılımı eşitsizliği hakkında bilgi vermektedir. **Gini Katsayısı;** Kişisel gelir dağılımını ölçmek için, yaygın olarak kullanılan dağılım ölçüsü olup “0 ile 1” arasında değişir. Bir toplumda gelir adaletli dağılmışsa 0, toplumdaki gelirleri yalnız bir kişi almışsa, bu katsayı 1’e eşit olmaktadır.

3.1.2. GAP’ın Finansman Durumu

GAP yatırımları yaklaşık olarak 40 kamu kurum ve kuruluşun sosyal ve ekonomik sektörlerdeki 300’e yakın proje ve faaliyetlerinin toplamından oluşmaktadır. GAP Bölgesi’nde 1990-2007 dönemi itibariyle bütün yatırımlara kamu kaynaklarından yılda ortalama % 7 düzeyinde pay ayrılmıştır. 2008 yılında GAP Eylem Planının uygulanmasıyla birlikte GAP yatırımlarının toplam kamu yatırımları içindeki payı % 12’ye yükselmiş, daha sonraki yıllarda ise % 14 seviyesine ulaşmış

olup ilk belirlemelere göre 2012 yılında GAP Bölgesi'ndeki bütün yatırımlara 4.2 milyar TL ayrılmıştır. GAP kapsamında 2012 yılı sonuna kadar tahmini olarak 48 milyar TL harcama yapılmış ve nakdi gerçekleşme yaklaşık % 88 düzeyine ulaşmıştır (GAP, 2013, ss. 21-22).

GAP için yapılan harcamaların Genel Bütçe kaynaklarından yaklaşık olarak 10 Milyar USD'lik kısmı karşılanmıştır. Bu projenin finansman ihtiyacı her yıl yaklaşık olarak 2,4 Milyar USD tutarındadır. Finansman ihtiyacı sürekli açık veren Genel Bütçe'den karşılanma olanağı mümkün görülmemektedir. Bu sebeple gerek projenin hız kazanması gerekse de bütçe içindeki yükün hafifletilmesi için yeni finansman olanaklarına ihtiyaç duyulmaktadır (Ertuğrul, Besler ve Şimşek, 1998, ss.10-11).

GAP kapsamındaki yatırımlar büyük ölçüde kamu kaynaklarıyla finanse edilmiştir. Dış kaynak daha çok değeri 2 milyar ABD Doları eşdeğerinde olan HES'lerin elektromekanik teçhizatı temininde hükümet kredisi olarak kullanılmıştır. 1994-2012 döneminde GAP İdaresinin yürüttüğü çeşitli projeler için toplam 10,9 milyon ABD Doları ve 66 milyon Avro tutarında hibe finansman sağlamıştır (GAP, *GAP'ta Son Durum 2012*, 2012, ss.19-20).

TABLO 16: GAP'a Yapılan Kamu Yatırım Tahsisleri (1993-2012)

Yıllar	Türkiye		GAP		GAP'ın Türkiye İçindeki Payı (%)
	Cari Fiyatlarla	2012 Yılı Fiyatlarıyla	Cari Fiyatlarla	2012 Yılı Fiyatlarıyla	
1993	103 154	25 064 146	7 823	1 900 816	7.6
1994	182 703	19 574 762	13 755	1 473 708	7.5
1995	226 652	14 144 268	16 321	1 018 16	7.2
1996	515 657	17 902 333	35 618	1 236 569	6.9
1997	1 008 100	19 370 040	77 536	1 489 808	7.7
1998	2 535 000	28 107 796	169 715	1 881 781	6.7
1999	3 560 000	26 123 992	208 891	1 532 884	5.9
2000	5 905 000	30 184 115	422 618	2 160 263	7.2
2001	6 887 000	20 990 980	338 887	1 032 898	4.9
2002	9 835 000	22 033 345	577 842	1 249 539	5.9
2003	12 464 000	23 864 119	724 689	1 387 521	5.8
2004	11 977 543	20 232 910	818 253	1 328 223	6.8
2005	16 174 256	26 562 926	1 131 637	1 858 484	7.0
2006	17 521 667	25 154 909	1 262 913	1 813 096	7.2
2007	17 076 806	23 909 671	1 220 505	1 708 860	7.1
2008	17 123 197	21 158 188	2 063 346	2 549 563	12.1
2009	21 534 153	26 667 863	3 092 933	3 830 284	14.4
2010	27 795 290	33 962 234	3 960 763	4 839 538	14.2
2011	31 286 345	33 476 391	4 334 174	4 637 566	13.9
2012	38 168 774	38 168 774	4 261 396	4 261 396	11.2

Kaynak: T.C. Kalkınma Bakanlığı GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Güneydoğu Anadolu Projesi Son Durum, 2013, s. 22.

3.4. GAP'IN TARIM EKONOMİSİ

İşlenen tarım alanlarında Türkiye'de yaklaşık 28 milyon hektar alan işlenmektedir. Bu alanın % 11.4'ü ile Türkiye su potansiyelinin 1/4'ü GAP Bölgesi'nde yer almaktadır (Karahocagil, 2010, s.1).

GAP master planda bölge tarımının payı azaltılması öngörülmüş ancak artan nüfus ve gıda, tarımın payının artırılmasını gerektirmektedir. Bölgede üretilecek tarımsal ürünlerin kalite ve aromaları pazar bulma şansını GAP alanında zengin ve temiz su ve toprak kaynakların varlığı yükseltecektir. Bu sebepten dolayı bölgede tarımsal ürünleri işleyen yatırımlara ağırlık verilmelidir. Sulama alanlardan üretilen ürünlerin çok önemli bir bölümü günümüzde iç piyasada ve taze olarak tüketilmektedir. Eylem planı sonucunda geniş alanların sulanması sonucu artacak hayvansal ve bitkisel ürünlerin iç piyasa dışında da işlenerek değerlendirilmesi gerekmektedir. Öte yandan sulama planlanırken, sulama ile birlikte gelebilecek tarımsal problemlerin de zamanında önlemi alınmalıdır (Çullu ve Açıkgöz, 2010, s. 1250).

Tarım ve tarıma dayalı sanayi bölgede hızlı bir gelişme içerisindedir. GAP'ın devreye girmesiyle birlikte sulu tarım alanları artmış ve bununla birlikte pamuk tarımı da artmıştır. Ayrıca pamuk tarımındaki artışa bağlı olarak çirçil ve tekstil sanayinin gelişmesi ülke ekonomisi açısından önemli bir gelişme olmuştur (TKB, 2007, s.179).

Bölge'de gerçekleşen ürün deseninde pamuk sulu tarım alanlarında başat üründür. Türkiye pamuk üretiminde Çukurova birinci sıradayken Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ülkenin pamuk üretiminin yarısından fazlasını (% 55) karşılamaktadır. Ülkede yetiştirilen bitkisel ürünlerden kırmızı mercimeğin % 98'i,

Antepfıstığı'nın % 87'si, Arpanın % 23'ü, Buğdayın % 18'i ile Mısır'ın %12'si yine Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden karşılanmaktadır. Bölge'de sulamaların tamamlanmasıyla birlikte özellikle yaş sebze, meyve ve endüstri bitkilerinin (pamuk, mısır, soya) üretiminde büyük artış beklenmektedir (GAP, *Bölgesel Kalkınma GAP'a Bakış*, 2012, s.40).

Bölge'nin toplam arazi varlığının % 43.6'sı bitkisel üretim (3 290 575), % 29.4'ü çayır-mera (2 214 473) ve % 19.2'si orman-fundalık (1 451 185) arazisidir. Türkiye'de ortalama işletme büyüklüğü 61 dekar iken, GAP alanında ortalama 104.8 dekar olup, Türkiye ortalama işletme büyüklüğünün bir hayli üstündedir (GAP, 2013, s. 26).

Gelişen dünyada tarımsal ürünlerde insanların eğitim ve gelir düzeyi artıkça maddelerin çeşitlilik yelpazesi genişlemektedir. Tarımsal ürünlerin üretiminde insanların temel besin ihtiyacı öncelikli olsa da ürünlerin değişik şekillerde sunulması son derece önemli olup bununla birlikte bu çeşitliliği sağlayacak sanayi sektörleri de çoğalacak ve gelişecektir. Öte yandan bu sektörlerin gelişmesi Türkiye ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi açısından büyük bir sorun olan istihdam problemini de aza indirgeyecektir (TKB, 2007, s.262).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi GAP ile birlikte sulu tarıma geçilmesiyle sanayi de önemli gelişmeler yaşanmıştır. Sanayi ürünleri içerisinde en yüksek payı % 50 ile tarıma dayalı işlenmiş ürünler alırken tarım ürünleri içerisinde bitkisel ürünler % 92 gibi yüksek bir oranda yer almaktadır (Karahocagil, 2010, s.3).

TABLO 17: Bölge İhracatının Tarım Sektörü Dağılımı

SEKTÖR	1996		2013	
	MİKTAR (\$)	BÖLGE İÇİNDEKİ PAYI (%)	MİKTAR (\$)	BÖLGE İÇİNDEKİ PAYI (%)
I.Bitkisel Ürünler	194 453 247	46.9	2 697 931 446	29.11
Hububat, Bakliyat, Yağ. Toh.ve Mam.	145 244 080	35.04	2 268 910 727	24.4
Yaş Meyve ve Sebze	2 138 098	0.51	18 636 826	0.2
Meyve Sebze Mamulleri	530 601	0.12	144 516 487	1.5
Kuru Meyve ve Mamulleri	45 447 019	10.9	239 975 259	2.5
Fındık ve Mamulleri	360 820	0.08	13 986 644	0.15
Zeytin ve Zeytinyağı	732 627	0.17	11 405 770	0.12
Tütün	0	0	12 568	0.0001
Kesme Çiçek	0	0	487 162	0.005
II.Hayvansal Ürünler	65 659 613	15.8	108 752 174	1.1
Canlı Hayvan, Su Ürünleri ve Mamulleri	65 659 613	15.8	108 752 174	1.1
III.Ağaç ve Orman Ürünleri	369 317	0.08	458 592 838	4.9
Ağaç Mamulleri ve Orman Ürünleri	369 317	0.08	458 592 838	4.9
TOPLAM	260 482 178	62.8	3 265 276 459	35.2

Kaynak: Güneydoğu Anadolu İhracatçılar Birliği (GAİB), Sektörel Bazda Rapor, 1996, 2013,
<http://www.gaib.org.tr/web/istatistik/sektorel.asp>

Tablo'da görüldüğü gibi 1997 yılı verilerine göre bölge ihracatının payı % 62.2 olup en yüksek payı bitkisel ürünler oluşturmaktadır. 2013 yılı itibariyle bölge ihracatının % 35.2 tarım sektörü oluşturmakta olup tarım sektörü içinde en yüksek payı bitkisel ürünler oluşturmaktadır. 2013 yılında 1997 yılına göre tarım sektöründeki ihracat oranı ciddi yükseliş göstermektedir. Fakat bölge ihracatında tarım sektörünün payında azalma görülmektedir (Tablo 17).

TABLO 18: Bölge İhracatının Sektörel Dağılımı

BÖLGELER	SEKTÖREL BAZDA İHRACAT RAKAMLARI			
	(1000 \$) 2008			
	TARIM	SANAYİ	MADENCİLİK	TOPLAM
GAP	1 279 357	2 606 530	10 740	3 896 627
TÜRKİYE	13 572 018	110 876 814	3 260 769	127 709 601
GAP/TÜRKİYE (%)	9.4	2.3	0.3	3.05
	SEKTÖREL BAZDA İHRACAT RAKAMLARI			
	(1000 \$) 2013			
	TARIM	SANAYİ	MADENCİLİK	TOPLAM
GAP	3 265 276	5 922 895	76 822	9 264 993
TÜRKİYE	21 352 808	119 048 130	5 042 322	145 443 260
GAP/TÜRKİYE (%)	15.2	4.9	1.5	6.3
GAP'TAKİ DEĞİŞİM (%)	155	127	615	137

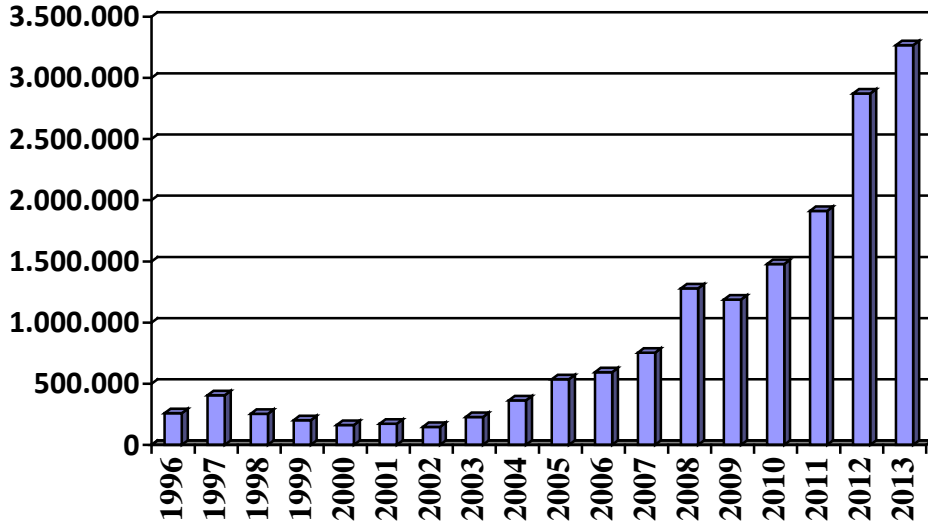
KAYNAK: Güneydoğu Anadolu İhracatçıları Birliği (GAİB), Sektörel Bazda Rapor, 2008, 2013.

<http://www.gaib.org.tr/web/istatistik/sektorel.asp>

Tablo'da görüldüğü gibi sektörel bazda ülke genelinde GAP Bölgesinde ihracatta en yüksek payı tarım sektörü almaktadır. 2008 yılında ülke genelinde bölgenin ihracat payı % 3.05 olup tarım sektörünün payı % 9.4, sanayi sektörünün payı % 2.3 ve madencilik sektörünün payı ise % 0.3'tür. 2013 yılında ise bölgenin ihracat payı % 6.3 olup tarım sektörünün payı % 15.2, sanayi sektörünün payı % 4.9 ve madencilik sektörünün payı ise % 1.5 olduğu görülmektedir. 2008 yılı ile kıyasladığımızda 2013 yılında ihracatta tarım sektörü % 155, sanayi sektöründe % 127 ve madencilik sektöründe % 615 artış görülmüştür (Tablo 18).

Tarım sektöründe Güneydoğu Anadolu Bölgesi ülke ortalamasının üstündedir. Ayrıca yüksek istihdam oranıyla temel sektör olma özelliğini korumaktadır (TKB, 2007, s.281).

GRAFİK 3: GAP Bölgesinin 1996-2013 Yılları Arasındaki Tarım Sektörünün İhracat Rakamları (1000 \$)

Kaynak: Güneydoğu Anadolu İhracatçılar Birliği (GAİB), Sektörel Bazda Rapor, 1996-2013.
<http://www.gaib.org.tr/web/istatistik/sektorel.asp>

Grafikte GAP Bölgesinin tarım sektöründeki ihracat rakamları yıllar itibariyle verilmiştir. Burada görüldüğü gibi 1996-2002 yılları arasında ihracatta dalgalanmalar olmuştur. 2002 yılından sonra ciddi bir artışa girmiştir. 2003 yılında ihracat % 54, 2004 yılında % 59, 2005 yılında % 46, 2006 yılında % 10, 2007 yılında % 26, 2008 yılında % 69 oranında artış görülmüştür. 2009 yılında % 7 oranında bir düşüş olmuştur. Tekrar 2009 yılında sonra artışa geçmiştir. 2010 yılında % 27, 2011 yılında % 29, 2012 yılında % 50 ve 2013 yılında % 13 oranında artmıştır (Grafik 3).

GAP Türkiye'nin bölgesel kalkınmaya yönelik en büyük yatırımı olarak tanımlanmakta olup sulama projeleri tamamlandığında şimdiye kadar devlet eliyle gerçekleştirilen sulama alanına eşit bir sulama alanı daha sulu tarıma açılmış olacaktır. Böylece, bölgede ekonomik hasıla projenin tamamlanmasıyla ortaya

ıkacak yüksek tarım ve sanayi potansiyeli ile 4.5 kat artacak, yaklaşık 3.8 milyon kişiye istihdam olanağı sağlanacaktır (Karahocagil, 2010, s.1).

SONUÇ

GAP, Dicle ve Fırat Havzası'nın bir bölümünü kapsayan Yukarı Mezopotamya Ovaları'ndaki su ve toprak kaynaklarını; sosyal, kültürel, ekonomik ve çevresel gelişmeyi içeren bir bölgesel kalkınma projesidir. GAP yatırımları tümüyle tarım, enerji, ulaştırma, telekomunikasyon, sağlık, eğitim, kentsel ve kırsal altyapı bağlantılı kalkınma projelerini içermektedir.

Bu çalışmada özellikle projenin tarım üzerindeki etkileri incelenmiştir. GAP ile birlikte tarım sektöründe ne gibi değişimlerin yaşandığı, ülke ekonomisine hangi yönde bir getiri sağlandığı üzerinde durulmuştur.

GAP kapsamında yapılan toplam harcamalar 2012 yılı sonu itibariyle tahmini olarak 48 milyar TL harcama yapılmıştır. GAP'ın nakdi gerçekleşme oranı yaklaşık olarak % 88 düzeyine ulaşmıştır.

GAP'ın hedeflerinden biri bölge halkının sosyal refahını, yaşam kalitesini ve gelir düzeyini yükselterek terörü sona erdirmektir. Ancak gelinen aşamada GAP bölge halkının yaşam kalitesini, sosyal refahını ve gelir düzeyini artırdığı halde terör son bulmamıştır.

Sulama olanaklarının artmasıyla birlikte tarım ürünlerinin çeşitliliği artmıştır. İkinci ürün üretimi yaygınlaştırılmıştır. GAP ile birlikte sulu tarıma geçilmesi özellikle bölgede pamuk, mısır, soya ve sebze üretimine başlanmıştır. Pamuk daha önceleri Türkiye'de Çukurova'da en fazla üretimi yapılmıyorken GAP ile birlikte Güneydoğu Anadolu Bölgesi ülkede üretilen pamuğun yarısından fazlasını karşılamaktadır.

GAP Bölgesi'nde 1995-2012 yılları arasında bitkisel üretim miktarı karşılaştırıldığında buğday üretiminde % 106, pamuk üretiminde % 132, meyve üretiminde % 48, ayçiçeği üretiminde % 431, çeltik üretiminde % 140, şeker pancarı üretiminde % 37, üzüm üretiminde % 8, mısır üretiminde % 14164 oranında artış görülmektedir. Arpa üretiminde % 7, patates üretiminde % 34, kuru baklagillerin üretiminde % 25, tütün üretiminde % 88 oranında azalma görülmektedir. 1995 yılında toplam bitkisel üretim miktarı 1995 yılında 5.596.975 ton iken 2012 yılında 9.514.164 tona yükselmiştir. Bitkisel üretim miktarı yaklaşık olarak % 70 oranında artış göstermiştir.

GAP Bölgesi'nde toplam hayvansal üretim miktarı 1995 yılında 661.540 ton iken 2013 yılında bu miktar 1.259.451 tona yükselmiştir. Yani hayvansal ürün miktarında yaklaşık olarak % 90.3 oranında bir artış görülmüştür.

GAP ile birlikte baraj göllerinde su kaynaklarının tam kullanılabilmesi için avcılık ve yetiştiricilik usulleri yaygınlaştırılmış. Böylelikle bölge su ürünleri açısından önemli bir gelişme sağlamıştır. Bölgede 1997 yılında toplam su ürün miktarı 1.711 ton iken 2013 yılında bu miktar 9.754 tona yükselmiştir. Yaklaşık olarak % 470 oranında bir artış görülmüş ve bu artışta su ürünleri üretiminde ciddi bir artışı göstermektedir.

Bölgede kimyasallarla kirlenmemiş tarım alanlarının mevcut olduğundan son yıllarda ekolojik tarım uygulamalarına da başlanmıştır.

GAP Bölgesi'nin 2011 yılı toplam gayri safi katma değer miktarı 59.437.993 bin TL olup bunun 10.450.786 bin TL'si tarım sektörüne aittir. Ülke genelinde GAP Bölgesi'nin tarım sektörünün gayri safi katma değeri % 10.08'dir.

GAP Bölgesi'nde 1996-2013 yılları arasında tarım sektörünün toplam ihracat rakamlarına bakıldığında 1996 yılında 260.487 milyar \$ iken 2013 yılında 3.265.116 milyar \$'a yükselmiştir.

GAP'ın Türkiye'deki tarımsal yapı üzerindeki etkileri olumlu yönde gelişim göstermiştir. Tarım ve tarıma dayalı sanayi bölgede hızlı bir gelişme içersindedir. GAP ile birlikte ihracatta tarım sektörünün payı oldukça yükselmiştir. Bölgede katma değer oranı en fazla olan sektör tarım sektörüdür.

Sonuç olarak, GAP ile birlikte bölgede tarım sektöründe önemli gelişmeler yaşanmıştır. Tarım sektörünün gelişmesi ile birlikte ürün çeşitliliği artış göstermiş ve bölge ekonomisine ciddi katkıları olmuştur. Aynı zamanda tarım sektörünün gelişmesi beraberinde istihdam artışı da sağlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Açma, B. (2013, June 10-12). Ecosystem and ecocity planning in the Southeastern Anatolia Region in Turkey. *5th Symposium For Research In Protect Areas*, 1-6.
- Akın, E. (1999). *Bir bölgesel kalkınma yöntemi örnek olay GAP bölge kalkınma idaresi başkanlığı*. T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı. Ankara.
- Aksoy, S. ve diğerleri (1995, April-June). The GAP project in southeastern Turkey: The Potential for emergence of diseases. *Emerging Infections Diseases*, 1(2), 62-63.
- Altınbilek, D. & Tortajada, C. (2012). *Impacts of large dams: A global assessment*. Water Resources Development and Management.
- Arseanult, N. ve diğerleri (2005, June). People and place curriculum resources on human-environmental interactions. *In The College Of Liberal Arts At The University Of Texas At Austin*, 217-238.
- Aydemir, C., Pıçak, M. (2007). GAP bölgesi'nde hayvancılığın gelişimi ve Türkiye içindeki konumu. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(22), 13-37.
- Benek, S. (2009). Ortaya çıkışı, gelişme seyri ve bölgeye etkileri bakımından Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP). *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64(3), 45-71.
- Benek, S. (2012, Temmuz). GAP bölgesi'nde tarımsal faaliyetlerin tarihsel gelişimi ve günümüzdeki durumu. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 3, 195-215, İstanbul.

- Coşkun, M. (2007). Türkiye’de ve G.Doğu Anadolu Bölgesinde organik tarımın durumu, sorunları ve olası değişiklikleri. *Toprak ve Su Kaynakları Araştırma Enstitüsü*, 1-67, Şanlıurfa. <http://www.muslumcoskun.asyanlilar.org>.
- Çullu, M.A., Açıkgöz, M. (2010, Ocak). Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)’nın tarımsal kalkınmaya etkileri. *TMMOB Ziraat Mühendisleri VII. Teknik Kongresi*, Ankara.
- Demir, E. (2003). Güneydoğu Anadolu Projesi’nin ülke ekonomisine katkısı ve bölge yerleşim alanlarının etkisi. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23 (3), 189-205.
- Demir, M.H., İnce, M. ve Amin, Ç.M.N. (2006). The effects of education and urbanization on SAP. *Problems And Perspectives In Management*, 4(2), 46-61.
- Demir, N. (1993). *GAP Bölgesi’nde verimliliğe ilişkin çalışmalar ve önceliklerinin belirlenmesi*. Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları. No 503.
- Dolun, L. (2003, Ekim). ‘‘Organik Tarım’’, Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Araştırma Müdürlüğü, Ankara.
- Ertin, G. (1998). *Tarım, hayvancılık, ormancılık, madenler ve enerji kaynakları, Türkiye’de sanayi, ulaşım, Türkiye’de turizm, ticaret*. Anadolu Üniversitesi. Eskişehir.
- Ertuğrul, E., Besler, N. ve Şimşek, M. (1998), ‘‘ Güneydoğu Anadolu Projesi ve Önerilen Finansman Yöntemleri’’, Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Araştırma Müdürlüğü, Ankara, Mart.

- Eşiyok, B.A. (2002), *Kalkınmada Bölgesel Farklılıklar Büyüme Kutupları ve GAP''*, Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Araştırma Müdürlüğü, Ankara, Eylül.
- Fazlıoğlu, A., Biçer, İ. (2009, Ekim), Toplumsal dönüşüm projesi olarak Güneydoğu Anadolu Projesinin toplumsal yansımaları. *IV. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Adnan Menderes Üniversitesi*, 1144-1172.
- Genç, Ö. (2003, Mart) .*''Güneydoğu Anadolu Bölgesi Ekonomik ve Sosyal Durum Raporu''*, Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Araştırma Müdürlüğü, Ankara.
- Gökçe, B. (2009). Bir bölgesel dönüşüm projesi olarak GAP: GAP'ın dünü ve bugüne etkileri. *VI. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Adnan Menderes Üniversitesi*, 514-535.
- Gökçe, B., ve diğerleri (2010, Ocak). *Bölgesel kalkınmanın can suyu: GAP karşılaştırmalı sosyal ve ekonomik yapı araştırması*, T.C. Başbakanlık Kalkınma İdaresi Başkanlığı ve Sosyoloji Derneği, Ankara,
- Güneydoğu Anadolu Bölgesi İhracatçılar Birliği. (2013). *Sektörel Bazda Rapor 1996, 2013*: GAİB. <http://www.gaib.org.tr/web/istatistik/sektorel.asp>
- Gürsoy, S. (2012, Haziran). Güneydoğu Anadolu Bölgesinde tarımsal üretimin gelişmesinde mekanizasyonun rolü. *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimler Dergisi*, 1(2), 339-346.
- Karadoğan, S., Özgen, N. (2006, 13-16 Eylül). Güneydoğu Anadolu Bölgesinde tarımsal üretimin niteliği, değişimi ve dağılışının CBS ortamında analizi. *Coğrafi Bilgi Sistemleri Bilişim Günleri*, 223-2230. İstanbul.

- Karahocagil, S. (2010, Şanlıurfa). Güneydoğu Anadolu Projesinde (GAP) tarım potansiyeli ve GAP eylem planı. *Türkiye IX. Tarım Ekonomisi Kongresi*, 1-8.
- Karbuş, F., Öztürk, İ., Savaş, D.O. (2008), ‘‘Türkiye’de Üretilen Tarım Ürünleri ve Ekonomideki Yeri’’, İstanbul Ticaret Odası Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Şubesi.
- Karlı, B., Çelik Y. (2003), ‘‘ GAP Alanındaki Tarım Kooperatifleri ve Diğer Çiftçi Örgütlerinin Bölge Kalkınmasındaki Etkinliği’’, T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Tarımsal Ekonomi Araştırması Enstitüsü, Yayın No 97, Ankara.
- Kayan, A. (2013). GAP bölgesinde kentleşmeden doğan sorunlar ve çözüm önerileri. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(3), 24-43.
- Lyne, L.C. (1991, October). Turkey’s great anatolia Project: Turning arid land into a new fertile crescent. *GeoFax Document Delivery*, 41120
- Mortan, K. (1999). Türkiye ekonomisinde Güneydoğu Anadolu Projesi’nin önemi. *İMKB Dergisi*, 3(12), 91-104.
- Ökten, Ş., Hüseyin, Ç. (2008). GAP Projesi’nin Türkiye’nin kırsal kalkınma politikaları içindeki yeri ve önemi. *Tarım Ekonomi Dergisi*, 14(1), 13-22.
- Paksoy, S., Aydoğdu, M.H. (2010). Bölgesel kalkınmada girişimciliğin geliştirilmesi: GAP-GİDEM örnekleri. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 5(1), 113-134.
- Republic Of Turkey Prime Ministry Southeastern Anatolia Project Regional Development Administration (2004, September). *Southeastern Anatolia Project (GAP) As Sustainable Development Project*. Ankara: GAP.

- Sakarya, E., Aral, Y. Ve Aydın, E. (2008). Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kalkınmasında Güneydoğu Anadolu Projesi ve hayvancılığın önemi. *Veteriner Hekim Derneği Dergisi*, 79(2), 35-42.
- Saraçoğlu, B. (2012), ‘‘GAP Bölgesi İmalat Sanayindeki Gelişmeler’’, Türkiye Ekonomi Kurumu, Haziran. <http://www.tek.org.tr>
- Sorguç, N. (2002), Güneydoğu Anadolu Projesi'ne bakış. *Planlama Dergisi, Özel Sayı*, 337-348. Ankara.
- Sözer, A.N. (1984), Güneydoğu Anadolu'nun doğal çevre şartlarına coğrafi bir bakış. *Ege Coğrafya Dergisi, Sayı 2*, 8-30.
- Su Yapı Mühendislik ve Müşavirlik A.Ş. (2008). GAP Bölgesel Ulaşım ve Alt Yapı Geliştirme Projesi.
- T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı (1993, Temmuz). *GAP Bölgesel Ulaşım ve Altyapı Geliştirme Çalışması Nihai Raporu*. GAP-BKİ.
- T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı (1997, Ocak). *Güneydoğu Anadolu Projesi Su Kaynakları*. GAP-BKİ.
- T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı (1997, Eylül). *Sanayileşme Stratejisi*. GAP-BKİ.
- T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı (1999). *Güneydoğu Anadolu Projesi Eylem Planı*. Ankara: GAP-BKİ.
- T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı (2002). *2001 Faaliyet Raporu*. Ankara: GAP-BKİ.

- T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı
(2002). *Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma Planı Ana Rapor*. Cilt
2, Ankara: GAP-BKİ.
- T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı
(2005, Mayıs). *Dünyada Türkiye 'de GAP'ta Tarım*. GAP-BKİ.
- T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı
(2008, Mayıs). *GAP Eylem Planı (2008-2012)*. GAP-BKİ.
- T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı
(2010, Aralık). *Güneydoğu Anadolu Projesinde (GAP) Son Durum*.
Şanlıurfa: GAP-BKİ.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (2011). *Diyarbakır İlinde Organik
Tarıma Uygun Alanların Belirlenmesi ve Haritalanması*. Diyarbakır: DPT.
- T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı (2011, Temmuz).
Güneydoğu Anadolu Projesi Yönetici El Kitabı. Şanlıurfa: GAP-BKİ.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi
Başkanlığı (2012), *Sulama ve Sulama Yöntemlerinin Projelendirilmesi*. GAP-
BKİ.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi
Başkanlığı (2012, Ağustos). *Bölgesel Kalkınma Güneydoğu Anadolu
Projesi'ne Bakış*. GAP-BKİ.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi
Başkanlığı (2012, Ağustos). *GAP'ta Son Durum*. GAP-BKİ.

- T.C. Kalkınma Bakanlığı Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı (2012, Aralık). *En Eskiden En Yeniye GAP Bölgesi'nde Sanat.* GAP-BKİ.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı (2012, Aralık), *GAP ve Enerji.* GAP-BKİ.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı (2013, Mayıs). *Güneydoğu Anadolu Projesi Son Durum.* GAP-BKİ.
- T.C. Başbakanlık Yatırım Destek ve Tanıtım Ajansı (2010, Temmuz). *Türkiye Tarım Sektörü Raporu.* [http://www.izmiriplanliyorum.org/static/upload/file/turkiye_tarim_sektoru_raporu_\(2010\).pdf](http://www.izmiriplanliyorum.org/static/upload/file/turkiye_tarim_sektoru_raporu_(2010).pdf)
- T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (2013). *2013 Faaliyet Raporu.* <http://www.dsi.gov.tr/docs/stratejik-plan/dsi-2013-faaliyet-raporu.pdf?sfvrsn=2>
- T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı (2007). *TRC Güneydoğu Anadolu Bölgesi Tarım Master Planı.* Gaziantep: TKB.
- TMMOB Diyarbakır İl Koordinasyonu Kurulu (2008). *GAP Eylem Planı İnceleme ve Değerlendirme Raporu.* Diyarbakır.
- Turkey Department Of Regional And Transboundary Waters-TR (2003, March). *Turkey Country Report: Prepared For The 3rd World Water Forum.* <http://www.ircwash.org/resources/turkey-country-report-prepared-3rd-world-water-forum-march-2003>

- Türkiye İstatistik Kurumu (2012). *Gelir ve Yaşam Koşulları 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2011*. <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2013). *Bölgesel İstatistikler 1995-2013*. <http://tuikapp.tuik.gov.tr/Bolgesel/degiskenlerUzerindenSorgula.do>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2013). *İşgücü İstatistikler 2004-2013*. <http://tuikapp.tuik.gov.tr/isgucuapp/isgucu.zul>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2013). *Su Ürünleri İstatistikleri 1997, 2013*. <http://tuikapp.tuik.gov.tr/balickilikdagitimapp/balickilik.zul>
- Ünver, İ.H.O. (1997). Southeastern Anatolia Project (GAP). *Water Resources Development*, 13(4), 453-483.
- Ünver, İ.H.O. (2001, October 11-12). Southeastern Turkey: Sustainable development and foreign investment. *GAP Regional Development Administration Prepared For The OECD-China Conference On FDI In China's Regional Development*. 1-9.
- Yavuz, F. (2005), '*Türkiye'de Tarım*', Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Aralık.
- Yenigün, K. & Aydoğdu, M.H. (2010, November 4). Evaluation of irrigation and drainage systems of (Southeastern Anatolia Project) GAP, the Turkey's largest integrated water resource development project. *Scientific Research and Essays*, 5(21), 3237-3253.
- Yeşilada, A., Üçer, M Ve Aksoy, İ. (2010, September). *Turkish agriculture sector*. Egeli & Co.

Yeşilata, B. ve diğerleri. (2011). Termal güneş enerjisi teknolojileri ve GAP bölgesine yönelik fırsatlar. *Harran Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Makine Mühendisliği Bölümü*, 52(622), 47-56.

Yıldız, D. (2009, Şubat). *GAP bölgede ekonomik stratejik ve siyasal gelişmeler*. Truva Yayınları.

Yıldız, Ö. (2008), GAP illerinde sosyal ve ekonomik dönüşüm. *Ege Akademik Bakış*, 8(1), 287-300.

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı, SOYADI: Dilan DAYNAN

Doğum Tarihi ve Yeri: 12.01.1988 Siirt

Eğitim Durumu:

Lisans: Nevşehir Hacı Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü.

Lise: Mersin Gazi Lisesi

Bildiği Yabancı Diller: İngilizce

İletişim

Yazışma Adresi: Demirtaş Mahallesi 77071 Sokak No: 4/1 Toroslar Mersin

E-Posta Adresi: dilandayanan@hotmail.com